

**FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN YENİ İLM-İ KELÂM'A KATKISI: ÜSS-İ İSLÂMESERİ
ÖZELİNDE BİR DEĞERLENDİRME**

Vezir HARMAN*

ÖZ

Kelâm ilmi, İslâm itikadını aklî ve naklî delillerle ispat eden ve bu konuda muhaliflerin itirazlarını ve şüphelerini ilzam ederek cevaplayan yenilenmeye açık ilmi bir disiplindir. Tarihten günümüze gelince kadar kelâm âlimleri aklî, dilsel, mantıksal, felsefî ve bilimsel argümanlara karşı benzer bir dil kullanarak din dilinin yenilenmesinde ve gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Osmanlı döneminde ortaya çıkan yeni buhranlar, sorular ve sorunlar karşısında Yeni İlm-i Kelâm dönemi başlamıştır. Kimisi İslâm'ın özüne ve fitrata dönerek, kimisi Avrupa'yı taklit ederek, kimi de bilimsel keşiflerin rehberliğinde çözümler üretmeye çalışmışlardır. Makalenin konusu ve amacı İslâm dünyasında ortaya çıkan bu ihtiyaca Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Yeni Akaid: Üss-i İslâm* eseri ile ne sunduğunu incelemek ve Yeni İlm-i Kelâm'a katkılarını tespit etmektir. Bu çalışmada Filibeli'nin eserde ele aldığı meseleler ve onlara verdiği cevaplar analiz edilmiş; kelâmî, felsefî, tasavvufî anlayışı incelenmiş ve eklektik zihin yapısına sahip *Tasavvufî Kelâm* diyebileceğimiz bir anlayışın temsilcisi olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Yeni İlm-i Kelâm, Filibeli Ahmed Hilmi, Üss-i İslâm, Vahdet-i vücûd

**PHILIPPITE AHMAD KHILMI'S CONTRIBUTION TO THE NEW SCIENCE OF THEOLOGY: AN
EVALUATION IN THE CONTEXT OF HIS WORK USS-I İSLÂM**

ABSTRACT

The science of Kalâm is a scientific discipline open to renewal that proves the Islâm faith with rational and narrative evidence and answers the objections and doubts of the opponents by proving them. From history to the present day, theologians have made significant contributions to the renewal and development of the language of religion by using a similar language against rational, linguistic, logical, philosophical and scientific arguments. In the face of new crises, questions and problems that emerged during the Ottoman period, the new era of theology began. Some of them tried to find solutions by returning to the essence of Islâm and nature, some by imitating Europe, and some by being guided by scientific discoveries. The subject and purpose of this article is to examine what Philippite Ahmad Khilmi offered to this need that emerged in the Islâmîc world with his work "New Aqaid: Ussi Islâm" and to determine his contributions to the New Science of Kalâm. In this study, the issues that Philippite Ahmad Khilmi addresses in the work and his answers to them are analyzed; his theological, philosophical and Şûfî understanding is examined and it is emphasized that he is the representative of an understanding that we can call Sufi Kalâm with an eclectic mindset.

Keywords: Kalâm, The New Science of Kalâm, Philippite Ahmad Khilmi, Ussi Islâm, Wahdat-i wujûd.

* Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Assoc. Prof., Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of Theology, Department of Kalam, Tekirdağ, Türkiye, vharman@nku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6945-5255>, <https://ror.org/01a0mk874>.

Geliş Tarihi / Date of Submission : 21.01.2025

Kabul Tarihi / Date of Acceptance : 22.03.2025

Atıf / Citation: Harman, Vezir. "Filibeli Ahmed Hilmi'nin Yeni İlm-i Kelâm'a Katkısı: Üss-i İslâm Eseri Özelinde Bir Değerlendirme". *Dokuç Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61 (Haziran 2025), 22-40. <https://doi.org/10.21054/deuifd.1624551>.

Etik Beyan ve Çıkar Çatışması: Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazar, dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Ethical Statement and Conflicts of Interest: The author declares that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study, all sources used were indicated in the bibliography, the study was not financially funded, and there is no conflict of interest.

Copyright & License: Author publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY 4.0

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ismi konan Yeni İlm-i Kelâm, Avrupa'da yükselen bilimsel üstünlüğün bir sonucu olarak Müslüman düşünürlerin ve ilim adamlarının savunma refleksiyle ortaya çıkmıştır. Geçmiş tarihi birikimin bir muhasebesi ve yeni eklektik çözümler içeren bu hareket, asrın idrakine anlayacağı ve ikna olacağı çözüm önerileri sunmanın sancısını taşımaktaydı. XIX. yüzyıldan itibaren bilim ve felsefede ortaya çıkan yeni teorilerin ve metotların, materyalist inkarcı akımların ve sorularının karşısında klasik Kelâm kitaplarının günün ihtiyaçlarına cevap vermede yetersiz kaldığı, yeni akaid ve kelâm eserlerinin yazılmasının zorunlu olduğu hususu son dönem Osmanlı âlimlerinin birçoğu tarafından savunulmuştur.¹ Bununla birlikte Kelâm ilmi, yapısı gereği tarihsel süreçte geçirdiği safhalardan ve görevinden anlaşıldığı gibi hasmının değişmesiyle bir kısım değişimlere uğramış, asrının gereklerine ve ihtiyaçlarına göre vesâilde yeni tavırlar gelişmiştir. Bu değişim, İslâm'ın kat'î olan iman esaslarını kapsamamaktadır. Değişmeye açık olan kısım, mesâilde değil, sadece vesâilde olduğu genel kabul görse de hem mesâil bağlamında konuların altında ele alınan bazı yeni sorular ve yeni yaklaşımlarda hem de vesâil bağlamında yeni deliller ve delillendirme yöntemlerinde aranmalıdır. Bu yenilik hareketinde kelâm âlimleri, yalnızca iman esasları ve itikadi meselelerle yetinmeyip İslâm dinini çağdışı göstermeye çalışan oryantalist ve batıcı modern aydınların insan hakları, kadının sosyal konumu, miras hukuku, cihat, ibadetler vb. hususlarla ilgili iddialarına karşı İslâm dininin ferdi ve toplumsal yapısını da konu edinmiş ve modern insanın anlayacağı şekilde bunları açıklamaya çalışmıştır.² Bununla birlikte iman mahiyeti, salih amel ve ahlakla ilişkisi, güncel değişmeyen meseleler arasında iken iman mahluk olup olmadığı artık tartışılmayan meselelerden olmuştur. Ayrıca tarihte büyük tartışmalara yol açan vahyin mahiyetine dair tartışılan halku'l-kur'ân konusu yerini günümüzde tarihsellik meselesine bırakmıştır.

İzmirli İsmail Hakkı'nın dikkat çektiği gibi vesâil bağlamında mütekaddim kelâmcılar, mantık ilmine muhalefet ederken müteahhir kelâmcılar ise mantık ilminin kanunlarına muvafık ilkeler geliştirmişlerdir. İslâm itikadını müdafaa hususunda bilimsel ve felsefî kaidelerden istifade etmişlerdir. Burada önemli olan bu kaidelerin kat'î olarak sabit olmasıdır. Bununla birlikte her bilimsel teoriyi ve faraziyei İslâm dinine dahil ederek, ayetleri tevile kalkışmak yanlıştır. Zira tecrübeye, deney ve gözleme dayalı olan kat'î olmayan bilimsel hakikatler değişikliğe açıktır.³ Zanni bilimsel deliller zaman içinde yenileneceği ve değişeceği için ayetleri tevil için sağlam bir dayanak noktası sayılmazlar. Din ve bilim asli hakikatinde çelişmezler. Zira ikisi de Allah'ın kitabı ve kevnî ayetlerinden ibarettir. Fakat din adamlarının müteşabih ayetler hakkındaki görüşleri ile bilim adamlarının teorileri birbiriyle çelişebilir. Özetle ifade edecek olursak, Yeni İlm-i Kelâm döneminde Kelâm ilmine yeni gayeler eklenmiş, Kur'ân'a ve yeni bilimsel verilere ve bunların birbiriyle uyumuna vurgu artmış, mezhep ayırımlarına karşı telfik-i mezâhib teorileri üretilmiş, taklitten ziyade tahkik ve istidlal öne çıkarılmış, bireysel ve toplumsal hürriyet öne çıkmış, modern dogmatik Batı felsefesinin ateist ve deist itirazlarına yeni cevaplar aranmıştır.⁴

Günümüzde eserleri ve fikirleriyle dikkat çeken Filibeli hakkında birçok tez ve makale yazılmıştır.⁵ Bu çalışmalarda Filibeli'nin din, ahlak ve eğitim anlayışı, felsefî ve kelâmî görüşleri, materyalizm ve

¹ Resul Öztürk, *Yeni İlm-i Kelâm Hareketi ve Mehmet Vehbi Efendi* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2018), 108.

² M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları (XIX. Yüzyıl sonu – XX. Yüzyıl başı)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 1998), 132.

³ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli (Ankara: Umran, 1981), 4-7.

⁴ Abdurrahim Emre Karabayır, *Yeni İlm-i Kelâm Dönemi Temsilcilerinden Filibeli Ahmed Hilmi'nin Materyalizm Hakkındaki Görüşleri* (Düzce: Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 15-25.

⁵ Filibeli, hakkında yazılmış olan tezlerden bazıları şunlardır: M. Zeki Ekici, *II. Meşrutîyet Devri Fikir Adamı Şebbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997); Şükrü Mutlu, *Şebbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001); Mehmet Ödemiş, *Şebbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Kelâmî Çalışmaları* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004); Ömer Ceran, *Şebbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Görüşleri ve Değerlendirilmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005); Nurşen Odabaş Yüksek, *Filibeli Ahmet Hilmi'nin Dinî ve Felsefî Düşüncesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Ekrem Özmen, *Şebbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'de Tanrı Problemi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Ali Nasuf Halil, *Şebbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Düşünce Hayatı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Fatma Aslantürk, *Şebbenderzâde Filibeli*

spiritüalizm eleştirisi, A'mak-ı Hayal ve İslam Tarihi eserleri merkeze alınarak tasavvufa ve İslam mezheplerine dair fikirleri ele alınmıştır.

Bu tezlerde bazen birbiriyle çelişen iddialar ortaya konmuştur. Örneğin, Odabaş Yüksek, tezinin sonunda onun spiritüalist bir filozof olduğunu iddia etmektedir.⁶ Fakat bu iddiaya katılmıyoruz. Zira Filibeli, Allah'ın varlığının hakikatine dair temel ilkelerden bahsederek tenzih ve teşbih arası bir yolla gençlere Allah'ı tanıtmaya çalışmaktadır. Babacan'a göre Filibeli, Allah'ı tanıtırken kullanılan teşbih dilinin insanı antropomorfik tanrı tasavvurlarına, tenzih dilinin ise spiritüalizme düşüreceğini söylemiştir. Bundan dolayı iki dil arasında mutedil olan tevhid dili tercih edilmelidir.⁷

Yapılan çalışmalarda *Üss-i İslâm: Yeni Akâid* eserinden istifade edilmiş olsa da bu eser merkeze alınarak bir makale yazılmamıştır. Biz Filibeli'nin ölümünden bir iki yıl önce yazmış olduğu bu eserle onun itikadî anlayışını ortaya koymak, bu makaleyle Osmanlı son döneminde *Yeni Akaid* türü denemelerden olan bu eserin içerik ve yöntem analizini yapmak, klasik itikad ve kelâm kitaplarından farkını ortaya koymak istiyoruz. Bize göre eser itikad ve kelâm arası bir konuma oturmaktadır. Naklî deliller içermemesi ve meselelere dair kısa açıklamalar yapması sebebiyle itikadî bir eser hüviyetine sahip olsa da hem Nesefî veya Tahavî akâidi kadar kısa ve kaide esash olmadığından hem de kimi zaman muhaliflerin görüşlerini zikredip kısa mantıkî ve aklî cevaplar vermesi açısından kelâmî bir eser olmaya yaklaşmıştır. Fakat bizim bu eserle dikkat çekmek istediğimiz diğer bir husus eserin felsefî, bilimsel ve selefî üslûptan ziyade bunlardan istifade etse de tasavvufî bir itikadî kelâm metni olarak öne çıkmasıdır. Bu yöntemle özellikle itikadî sorun yaşayan gençlere, bir çırpıda okunabilecek akıcı dille; samimi, mantıklı ve gönülden ikna edici bir üslûpla hitap etmek istediğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanarak Filibeli'nin İslâm'ın ruhuna ve esaslarına uygun olarak ortaya koymaya çalıştığı *Üss-i İslâm: Yeni Akaid* adlı eserini merkeze alarak Yeni İlm-i Kelâm'a katkılarını ve fikrî anlayışını inceleyeceğiz.

1. Filibeli Ahmed'in İlmî Kişiliği ve Üss-i İslâm eseri

Avrupa'daki siyasi ve bilimsel gelişmelerin karşısında Osmanlının son döneminde Müslüman âlemin içine düştüğü iktisadi, milli ve ahlaki çöküş karşısında Osmanlıcılık, Milliyetçilik ve İslâmcılık şeklinde üç temel hareket ortaya çıkmıştır. Bunların yanında felsefî sahada birbiriyle çatışan iki anlayış öne çıkmıştır. Birincisi Ahmet Hilmi ve İsmail Fenni Ertuğrul'un öncülüğünü üstlendiği Vahdet-i Vücûd nazariyesini merkeze alan İslâmî anlayış, ikincisi ise Bahâ Tevfık ve Celal Nuri'nin öncülük ettiği Auguste Comte'nin pozitivist felsefesi ile beslenen materyalist anlayıştır.⁸ Filibeli, bu çöküşün üstesinden gelip İslâm âleminin halinin ıslah edilmesinde yenilenmenin İslâmî dinamiklerden vazgeçmeden yapılması gerektiğini savunan İslâmî anlayış içinde önemli katkılarda bulunmuştur. Anadolu'da İslâmcılık hareketi içinde o dönemde şu isimler bulunuyordu: Sırrî-i Girîdî (ö. 1895), Abdullatif Harpûî (ö. 1916), Şeyhülislâm Musa Kazım (ö. 1920), Sadrazam Said Halim Paşa (ö. 1921), Seyyid Bey (ö. 1924), Babanzâde Ahmed Naim (ö. 1934), Mehmet Akif Ersoy (ö. 1936), Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946), Mustafa Sabri Efendi (ö. 1954), Mehmet Şemseddin Günaltay (ö. 1961). Bu isimler, bazı meselelerde farklı yaklaşımlara ve görüşlere sahip olsalar da birçoğu hem müstakil hem de Sırât-ı Müstâkim ve Sebîlürreşâd

Ahmet Hilmi'ye göre Dinî Tecrübe (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Tahir Ulaş, *Şebbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'ye göre İslâm Düşüncesinin Problemleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Ferhan Çiftçi, *Filibeli Ahmed Hilmi Efendi'nin Din Anlayışı* (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Necmiye Kanaş, *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Materyalizm Eleştirisi* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Kevser Babacan, *Şebbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Din ve Felsefe Anlayışı Bağlamında Ateizm ve Materyalizm Eleştirisi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Abdurrahim Emre Karabayır, *Yeni İlmî Kelâm Dönemi Temsilcilerinden Filibeli Ahmed Hilmi'nin Materyalizm Hakkındaki Görüşleri* (Düzce: Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Gülbahar Kızıl Özoral, *Yeni İlmî Kelâm Dönemi Alimlerinin Adli İlâhi Ve Kötülük Yorumlamaları -Abdullatif Harputi, Filibeli Ahmet Hilmi, İzmirli İsmail Hakkı, Said Nursi Örneği-* (İğdır: İğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

⁶ Odabaş Yüksek, *Filibeli Ahmet Hilmi'nin Dinî ve Felsefî Düşüncesi*, 93.

⁷ Babacan, *Şebbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Din ve Felsefe Anlayışı Bağlamında Ateizm ve Materyalizm Eleştirisi*, 100.

⁸ Sare Evcimik, *Filibeli Ahmet Hilmi'nin Felsefî ve Ahlâkî Görüşleri* (Ankara: İKSAD, 2023), 1.

dergisinde İslâmî anlayışa dayalı yeni fikirlerini neşreden yazılar yayınlıyorlardı. Batıcılığı aşırı şekilde savunan Abdullah Cevdet gibi kişilere karşı, İslâmcılar Batının maddi seviyesinin gerisinde kalışımızı kabullense de bunun sebebi İslâm dini ve şeriatına uymamız değil, tersine İslâm dininin doğru şekilde anlaşılabilmesi ve şeriatının hakkıyla hayatımızda uygulanmamasıdır. Zira Batı, maddi anlamda ileri olduğundan fazla şekilde manevi anlamda tarihte eşi görülmemiş bir zillet ve alçak bir ahlak bataklığına batmıştır. Filibeli'ye göre geri kalmamızın sebeplerinden biri hakikatinden uzaklaşan dini müesseselerin etkisi, yanlış din telakkileri ve ilerlemeye düşmanlıktır. Oysa İslâm dini, özü itibarıyla dinamik ve yenilenmeye açıktır. Ancak bu söylemle ortaya çıkan tecdit hareketleri, batılılaşma ile sonuçlanmamalıdır. İslâm dini ne bilimsel gelişmelere ve keşiflere ne de felsefî hakikatlere karşı değildir. Mısır ve Hindistan'da Şeyh Abdurrahman, Cemâleddin Afgânî ve Ahmet Han gibi zatların açtığı çığırın oralarda birçok taraftar bulduğunu fakat ortaya çıkan bu yeni söylemlerin Türkiye ve İran gibi iki büyük İslâm merkezinde revaç bulmadığını Filibeli, *İslâm Tarihi* kitabında üzüntüyle ifade etmektedir. Yüzeysel ve şekilsel taklitten ziyade meselelerin özüne temas eden ıslahatlar yapılmasının gerektiğine dikkat çekmektedir. Ona göre din adamları bu yolda kılavuzluk etmez ise ahalinin imanı batma seviyesiyle karşı karşıyadır.⁹

Filibeli'ye göre gelişme ve yükselme Allah'ın kâinat yüzünde eliyle yazdığı hayat mührüdür. Allah dışında her şey, değişmeye ve yenilenmeye mahkûmdur.¹⁰ Dolayısıyla değişen ve dönüşen dünyaya İslâm'ın ruhundan kopmadan, bid'at ve hurafelere saplanmadan ayak uydurmak gerekmektedir. Filibeli'ye göre İslâm toplumunun genel anlamda duraklamasının sebebi, Müslüman toplumda kadere imanın zedelenerek cebri/fatalist bir anlayışa saplanması, böylece insanın iradesini yok sayarak faturayı Allah'a çıkarmak gibi İslâm'ın ruhuna aykırı inançlara meyledilmesidir. Fakat bundan daha tehlikelisi bu tür batıl görüşlerin, bid'at ve hurafelerin güçlü ve hak bir akide zannedilerek zihinlere sokulmasıdır. İslâm dinine ve topluma hizmet etmek arzusunda olanların en acil görevi, İslâm'ın ruhuna aykırı olan bu tür yaygın yanlışları sözde ve fiilde düzeltmektir.¹¹ Filibeli'ye göre İslâmî düşünce gelişmesinde ve yenilenmesinde Müslümanların geri kalması özetle metotsuzluk, fatalizm, ruhbanlık, ilerlemeye düşmanlık, dini ve bilimsel bilgilerin uzlaştırılamamasından kaynaklanmaktadır.¹²

Ahmed Hilmi, gençlere hitaben yazmış olduğu "Hangi Meslek-i Felsefeyi Takip etmeliyiz?" eserinde mevcut hiçbir felsefî ekolün "harfiyen" takip edilemeyecek hatalar barındırdığını, dolayısıyla körü körüne taklit edilmemesi gerektiğini ve bütün mesleklerin ortak iyiliklerini kendisinde toplayan sağlam mesleğin "eklektizm" olduğunu beyan etmiştir. Dârü'l-fünûn hocalarının takip etmeleri gereken yolu şu sözleriyle özetler: "ve'l-hâsıl Darülfünun efendilerinin alamet-i fârikası ne cabilâne sofuluk ne de mukallidâne dinsizlik. Hak ve hakikat olmalıdır."¹³ Onun eklektik anlayışının mihenk taşı hakikat merkezinde itidal arayışıdır. Onun eklektik anlayışı tutarsız ve karmaşık bir doğaçlama değildir. Ayrıca modern bilimsel verilerle ilgili görüşünde eklektik anlayıştan çok "hakikat potasında bilginin İslamileştirilmesi" şeklinde bir tavır olduğundan bahsedebiliriz.¹⁴ Evrim fikrinin esasında doğru olduğunu savunan Filibeli, ateist bir iddiaya malzeme yapılmasını bilimsel bilgilere art niyetle yaklaşan materyalistlerden kaynaklandığını, evrim fikrinin kurucuları olan Darwin'in Lamarck'ın bile evrim teorileriyle Allah'ı ve ruhu inkâr etmediklerini hatırlatmıştır. Zira ona göre değişim sabit bir hakikattir. Bütün canlılar şekillerinin değişmesiyle varlığını devam ettirir. Bu değişime de en genel anlamda evrim denmektedir. Ayrıca evrimi tesadüfe veya mahiyeti meçhul bir maddeye bağlamak da bilimsel değildir.¹⁵ Filibeli'nin değişime bu kadar önem atfetmesinin

⁹ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, haz. Ziya Nur (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1982), 638, 641; Mehmet Ödemiş, *Şebenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Kelâmî Çalışmaları*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 4-6, 129.

¹⁰ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 74, 75.

¹¹ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 67, 68.

¹² Ulaş, *Şebenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'ye göre İslâm Düşüncesinin Problemleri*, 53-83.

¹³ Filibeli Ahmed Hilmi, *Hangi Meslek-i Felsefeyi Takip etmeliyiz?* (İstanbul: Hikmet Matbaası, 1329/1911), 19, 37-38; Hayrettin Karaman, *İslâmî Hareket Öncüleri*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 3/217.

¹⁴ Ödemiş, *Şebenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Kelâmî Çalışmaları*, 130.

¹⁵ Yüksek Odabaş, *Filibeli Ahmet Hilmi'nin Dinî ve Felsefî Düşüncesi*, 87, 88; Halil, *Şebenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Düşünce Hayatı*, 26.

sebebi, maddenin ezeli oluşunu iddia eden Materyalistlere karşı olmasındandır. Kâinatın kısır döngü içinde değil, birbirini takip eden tek yönlü değişime maruz kalması maddenin ezeliyeti fikrini çürütür. Zira tek yönlü süreçler, ezeliyeti ve ebediyeti ortadan kaldırır.¹⁶ Süreci başlatan ve devam ettiren bir iradeye ihtiyaç duyar.

Bununla birlikte alimlerin de hata yapabileceğini kabul eden Filibeli, körü körüne taklitten sakındığı için bazı meselelerde Ehl-i Sünnetin itikadına muhalif değerlendirmeler de yapmıştır. Mesela Allah'ın âlemi yoktan yarattığını kabul etmemektedir. Halbuki başta Ebû Hanîfe olmak üzere kelâm alimleri Allah'ın âlemi yoktan yarattığını savunmaktadırlar.¹⁷ Ayrıca Filibeli'ye göre hilafet sırasında Resûlullah, vefatının ardından Hz. Ali'nin hilafete geçmesini istese de bunun saltanata dönüşmesinden endişe ettiği için sahabenin şurasına terk etmiştir. Hatta şayet hilafet Hz. Ali'ye tevdi edilmiş olsaydı, bugün dünyada İslâm'dan başka bir din kalmayacaktı.¹⁸ Filibeli'nin yoktan yaratılış ve hilafet konusundaki görüşüne katılmamız mümkün değildir. Bununla birlikte Filibeli'nin hilafet ile ilgili yaptığı bu değerlendirme, dinî bir mezhep değil, siyasî bir meslek olarak kabul ettiği Şia ve Ehl-i Sünnet arasını uzlaştırma çabasının bir sonucudur. Ehl-i Sünnet ve Şia'yı uzlaştırmak için kullandığı şu slogan dikkat çekicidir: “*Her kim, Ehl-i Sünnet ise Hz. Ali'nin şiasıdır. Her kim de Hz. Ali'ye mensupsa zorunlu olarak Ehl-i Sünnettir.*” Bu görüşü sebebiyle Filibeli'nin Şia temayülü olduğu zannedilmesin. Aksine ona göre Hz. Ali sevgisinin merkeze alınmasını temsil eden tevellâ ve teberrâ kavramlarının Şiî inanışta dinin şartı sayılması, İslâm'ın hakimiyetiyle gücünü kaybeden milletlerin intikamını yine İslâm dini vasıtasıyla almak istemesinden ibarettir. Ayrıca ona göre Ehl-i Sünnet, Hz. Peygamber ve ashabının itikadı, İmam Mâtürîdî ve İmam Eş'arî'nin icthatları üzere olanlardır.¹⁹

Dâru'l-fünûn'da İslâm Felsefesi müderrisliği yapmış, Senûsî hareketine ilgi duymuş ve Arusiyye tarikatına intisap etmiş olan Filibeli Ahmed Hilmi (ö. 1332/1914) felsefî ve tasavvufî birikiminin eklektik bir ürünü olarak Yeni İlm-i Kelâm hareketine mütevazî bir katkı mahiyetinde *Üss-i İslâm* adlı küçük ve mütevazî bir eser kâleme almıştır. Eserin tam adı şu şekildedir. “*Üss-i İslâm, Yeni Akaid: Hakâyık-ı İslâmiyye'ye Müstenid ve Zihniyet-i Fenniye İhtiyacını İşba'a Hâdim*” (İslâm'ın Esası, Yeni Akaid: İslâmî Hakikatlere Dayalı ve Fen Zihniyetine İhtiyacı Doyurmaya Hizmetkar). Filibeli, bu eseri ömrünün sonuna doğru yazmış, eser “*Ledünniyâtı İslâmiyye Külliyyatının Birincisi*” olarak miladî 1914 yılında Hikmet matbaasında basılarak yayınlamıştır. Eserin adından anlaşıldığı gibi Filibeli bu eseri, İslâm'ın esaslarını, İslâmî hakikatlere dayanarak, bilimsel bilgiye duyulan ihtiyacı karşılayacak şekilde kaleme almış, yeni bir akâid denemesi türünde yazmıştır. Eserin kapağında şu not düşülmüştür: “*Genç Müslümanların ihtiyacını tatmin edecek tarzda tertip olunmuştur.*” Eser, din, bilim ve felsefe karşılaştırmasına dair analitik bir girişle başlar. Ardından iman esaslarına dair özet bir içerikten oluşmaktadır. Filibeli, kendine has üslûbu ile iman esaslarını felsefî şüphelere cevap verecek şekilde yeni bir dille özet bir şekilde ele almıştır.

Ahmed Hilmi, *Üss-i İslâm* eserinin son sayfasında *İlm-i Tevhid* adıyla neşredileceğini bildirdiği bir eserden bahsederek eseri şöyle tanıtmaktadır: “*İlm-i Tevhid, İslâm'ın esaslarını ihtiva eden mebahis (konuların) tafsilatını ve bil-cümle mâ ba'de't-tabî'a ve ilm-i Kelâm münakaşasını içeren tablîlî (analitik) ve tenkîdî (eleştirel) bir eserdir.*” Ahmed Hilmi'nin yeni Kelâm ilmine analitik ve eleştirel boyuttaki katkısını daha net ortaya koyduğu anlaşılan “ilm-i tevhid” adlı bu eserin günümüze ulaşmamış olması üzüntü vericidir.

Hayrettin Karaman, *Üss-i İslâm* adlı eseri şu ifadelerle değerlendirmektedir: “*Ahmed Hilmi, bu eserinde bir “Yeni İlm-i Kelâm” denemesi yapmıştır. Kelâm âlimleri tarafından reddedilen Mutezile, Cebriyye, Kaderiye, Cebriye gibi mesleklerle mükabil, Pozitivizm (isbatîyye), Materyalizm (maddîye) gibi batı düşüncesinin tesiriyle ortaya çıkan telakkileri çürütmeye ve İslâm'ın iman hakikatlerini yeni bir dil ile açıklamaya çalışmıştır.*”²⁰ Yeni İlm-i Kelâm'ın

¹⁶ Necmiye Kanaş, *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Materyalizm Eleştirisi*, 73.

¹⁷ Evcimik, *Filibeli Ahmet Hilmi'nin Felsefî ve Ahlâkî Görüşleri*, 16; Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-u Akl-ı Fende Maddîyyun Meslek-i Dalaleti*, (İstanbul, 1332), 146.

¹⁸ Mutlu, *Şebbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Kelâmî Görüşleri*, 104; Halil, *Şebbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Düşünce Hayatı*, 79.

¹⁹ Ferhan Çiftçi, *Filibeli Ahmed Hilmi Efendi'nin Din Anlayışı*, 67, 69, 70.

²⁰ Karaman, *İslâmî Hareket Öncüleri*, 3/220.

temel ilkelerinden birisi, artık *Kelâmî Mezhepler Tarihi* yapmayı bırakıp güncel yeni fikir akımlarının iddialarına cevap verecek nitelikte içeriklerin üretilmesidir. Bu alan, yeni yazılan sistematik Kelâm eserlerinde bile çoğu zaman ihmal edilmekte olup meseleler merkezinde bir nevi *Kelâmî Mezhepler Tarihi* yapılmaya devam etmektedir. Yeni İlm-i Kelâm'ın ikinci temel ilkesi günümüz insanların anlayabileceği yeni bir din dili geliştirme çabasıdır. Tabi bunlar yapılırken geçmişteki meseleler, mezhepler, kavramlar ve teoriler bir tarafa terk edilemez. Zira köksüz ve sıfırdan yeni bir kelâm ilmi geliştirme çabası, yeni bir ürün verme gücünü kendisinde bulamayacağı gibi kendisini zararlı fikirlere karşı zayıflatmış olacağından dolayı başarı ihtimali oldukça azdır. Geçmiş birikimi bugüne sağlıklı şekilde aktarma ve geliştirme çabası arzu edilen başarıya ulaşmayı kolaylaştıracaktır. Aksi halde isimleri ve kavramları farklı olsa da iddiaları benzer yeni fırkalar ve ideolojilerle uğraşan, kısır döngüden kurtulamayan bir girdaba düşülmüş olur.

2. Filibeli Ahmed'in Din, Felsefe ve Bilim Anlayışı

Filibeli, eserin başında din, felsefe ve bilimin farkları ve yetki alanlarına dair analitik değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre insanda bir takım köklü hisler vardır. Din hissi bunların en önemlisi olup insan tabiatına yerleşmiş ve vazgeçilmez bir ihtiyacın karşılığıdır.²¹ Bununla birlikte insanlık; din, felsefe ve bilimin üçüne de muhtaçtır. Din, ruhu ve kalbi; felsefe ise aklı, bilim ise geçimi ve merak duygusunu besler. Bilim olaylar ve varlıklar arasındaki ilişkiyi inceleyerek bir olayın “nasıl meydana geldiğini” araştırırken, felsefe ise niçin meydana geldiğini inceler. Bilim, bir olayın nasıl meydana geldiğini araştırmak yerine niçin meydana geldiğini araştırırsa bilim olmaktan çıkıp felsefeye dönüşür. Her biri kendi alanında kalırsa faydalı olur. Bilim felsefenin, felsefe de bilimin alanına tecavüz ederse hakikate ulaşamaz. Fakat bilimin gelişmesi felsefenin alanını aydınlatır.²² Filibeli'ye göre bilim adamlarının teorilerinin dayandığı hipotezler birer tahminden ibaret olup ilmi araştırmayı yönlendiren bir unsurdur. Araştırmalar da bitmeyeceği için bilim adamları hiçbir zaman son sözlerini söyleyemeyecek ve meselelerle ilgili bilimsel söylemleri bitiremeyeceklerdir.²³ Usulu'd-din açısından da istikra tam olmadığı müddetçe kat'i delil hükmünde sayılmaz. Günümüz bilim insanların nakıs istikra ile kesin hüküm verme iddiasında bulunarak bilimsel taassup içeren dogmatik bir tavır ortaya koymaktadırlar.

Dinin konusu ise ilahî zât ve marifetullahıdır. Din, bilimde hiç bulunmayan ve felsefede öncüller (ilkeler ve mebadî) halinde ve eksik olarak bulunan “merhamet ve kutsallık, ümit ve merhamet” gibi yüce değerlerle birlikte gerçek ahlaki esasları ihtiva eder. Bir kimya laboratuvarına giren veya kimyageri dinleyen kişi kalbinde merhamet ve sevgi duymazken, bir mabede giren ve Kur'ân'ı dinleyen kişi muhteşem bir sükûn ve kalbî bir huşû ve manevî bir zevk hissedebilir. Ona göre din, bilim ve felsefenin alanlarını ve yetkilerini karıştıran dinler değil, din adamlarıdır. Din adamları dinin alanının ve yetkisinin dışına çıktığında dinin kesin ve kutsal hüviyeti arasına birçok hurafe karıştırmışlardır.²⁴ Dinin bid'at ve hurafelerden arındırılması, ancak dinin akl-ı selimle doğru anlaşılmasıyla mümkündür.

Filibeli, din, felsefe ve bilime dair analizlerini Pozitif felsefenin kurucusu Fransız düşünür Auguste Comte'ın (1798-1857) görüşlerine bir tür reddiye niteliğinde ortaya koymaktadır. Comte'a göre insanlığın tefekkür devresi din, felsefe ve bilim şeklinde 3 devreye ayrılmaktadır. Birinci devre olan din, insanlığın çocukluk devresi olup hurafeler ve masallarla dolu doğaçlama bir üründür. İkinci devre olan felsefe, insanlığın bülûğ çağı olup fikir mahsulüdür. Bu devrede insanlık anlayamadığı şeyleri metafizik hikayeler yerine mantık ve akıl ile çözümlemeye çalışmıştır. Üçüncü evre insanlığın olgunluk çağı olup pozitif bilimin müşahade, tecrübe ve deneye dayalı fikirleri esas alınmaktadır. Comte, her şeyin pozitif bilimle izah edilebileceğini iddia ederek Tanrı'ya ve ilahî dine ihtiyacın ortadan kalkacağını zanneder. Filibeli'ye göre insanlığın düşünce tarihini keskin hatlarla bu şekilde tasnif etmek için kesin deliller yoktur. Bu üç unsurun bir arada bulunduğu dönemler de olmuştur. Ayrıca ona göre Comte, bilimin konularını din ve felsefenin

²¹ Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid: Hakâyık-ı İslâmiyye'ye Müstenid ve Zihniyeti Fenniye İhtiyacını İşbâ'a Hâdim* (İstanbul: Hikmet Matabaası, 1332/1914), 1.

²² Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* haz. Necip Taylan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2015), 40, 41.

²³ Özkan Öztürk, “Filibeli Ahmed Hilmi”, *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 1279.

²⁴ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 6-9, 12, 13.

konularıyla karıştırmaktadır. Bilimin varlığının insanlığı dine ve felsefeye olan ihtiyaçtan kurtaracağı iddiası, gerçek hayatla her gün yalanlanmaktadır. Ayrıca Auguste Comte'ın "insanlık dini" ismiyle yeni bir din icat etmesi ve bilim kilisesi kurma çabası bile bu iddiasını yalanlamakta ve dinin insanî bir ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.²⁵

Filibeli'ye göre İslâm dininde, dinin alanı ile bilimin alanı Allah'ın ve Resûlünün emir ve beyanıyla birbirinden ayrılmıştır. "Allah, emanetleri ehline vermenizi emrediyor"²⁶ ve "Onların işi aralarında şura iledir"²⁷ vb. ayetlerin yanı sıra Hendek savaşında Selmân-ı Fârisî'nin görüşüne uyması, hurma ağaçları konusunda "أَنْتُمْ" "siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz"²⁸ buyurması bunun açık delillerindendir. Ona göre tarihte Katolik kilisesi dinin ve bilimin sahalarını birbirine karıştırdığı için öncelikle bilimsel gelişmelere karşı çıkıp kendi uydurduğu sahte bir bilim anlayışıyla "Hristiyanlık fiziki, Hristiyanlık astronomisi veya kimyası" gibi adeta "dini bir bilim" meydana getirmiştir. Bu sahte bilimler o kadar şiddetle savunulmuş ki din, bu sahte malumatlardan ibaret zannedilmiştir. Bilimsel gelişmeler sonucu bu sahte bilim kaybetmiş ve Katolik kilisesi bilime hak vererek geri adım atmış ve bilimden özür dilemiştir. Dine sokulan hurafeleri akıl ve tecrübe ile tenkit etmeye başlayan bazı din adamları daha büyük gülünç bir hata işlemiştir. İncil ayetlerini ve kilise babalarının sözlerini bilimsel bir kaide ile desteklemeye çalışarak din ile bilimin saha ve yetkilerinin ayrı olduğunu anlayamamışlardır. Bu zorlama çabaları İncil ve Tevrat'ın tenkidine yol açmıştır. Tevrat'taki ve İncil'deki tutarsızlıklar tespit edilmiş, hatta Hz. İsa'nın tarihi şahsiyetini bile eleştirenler ortaya çıkmıştır. İnsanlığın büyük bir kısmını Hz. İsa'nın uluhiyetine inandırmış olan Katolik kilisesi, Hz. İsa'nın gerçekten yaşamış bir şahsiyet olduğuna bile inandıramayan bir duruma düşmüştür. Filibeli'ye göre pozitif bilimlere dine sokmaya çalışan âlimler, bu çabalarının dine fayda değil, zarar verdiğini anlamak zorundadır.²⁹

Filibeli'nin, tahrif edilmiş Tevrat ve İncil'deki dinî bilgilerin bilimsel bilgilerle ilişkilendirilmesi ile tabii bilimlere dine sokmaya uğraşan Müslümanlar ile karşılaştırması bir açıdan haklı iken bir açıdan ise mantıksızdır. Tahrif olmuş ilahi eserlerdeki ayetleri bilimsel bilgilerle uzlaştırma çabası ile hatadan masum olmayan bilim adamlarının ortaya koyduğu tabii bilimlerdeki bilgileri dine dahil etmek şeklindeki bu iki durum birbirinden farklı şeylerdir. Kesinliği sabit olmayan tabii bilimlerin dine sokulması veya zanni delillere dayalı dini bilgilerin bilime dahil edilmesi elbette dine ve bilime zarar vermektedir. Bununla birlikte dini hakikatler ve bilimsel hakikatler aslen birbiriyle çelişmezler. Çelişki varsa bu din adamlarının ve bilim adamlarının kendilerinden kaynaklanmaktadır. Din adamlarının her söylediği din olmadığı gibi, bilim adamlarının her söylediği de bilim değildir. Şayet dini bilgi ve bilimsel bilgi kesin birer hakikatten oluşuyorsa birbirini tamamlayan ve teyid eden bilgilerden oluşur. Dinde ve bilimde mutlak dogmatik yaklaşıma dayanarak dine dayandırılan bid'atler ile bilime sokuşturulan hurafeler, din ve bilim ilişkisini zedelemektedir. Dinde ve bilimde mutlak dogmatik yaklaşım, zanni bilgilerin kesin bilgilermiş gibi inatla savunulmasıdır.

Filibeli'ye göre hak ve batıl din ayırımında temel husus hakikat ve aklın gerekleri olup batıl yorum ve inançlar ile hakikat ölçüsünden ve aklî düsturların gereklerinden ayıran inançlar batıl dini oluşturur. Bu sebeple Resûlullah "Din tamamen akıldır. Akıl olmayanın dini olmaz (لا دين لمن لا عقل له)" buyurmuştur.³⁰ Ona göre din, akla uygun ve ona muhtaçtır. Bununla birlikte dinin konusu olan bazı hususları aklın rasyonel olarak çözemediği aşikardır. Akıl ile her bilgiye ulaşılamaz. Zira gaybi bilgileri sadece Allah bilir. Bir kısım seçkin ve müstesna kişiler olan peygamberler vasıtasıyla bu bilgilerin tebliğ edilmesi ilahi hikmet ve

²⁵ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 3-5.

²⁶ en-Nisâ 4/58.

²⁷ eş-Şûrâ 42/38.

²⁸ Müslim b. Haccâc en-Nisâbûrî, *el-Müsnedü's-sabîhü'l-mühtasar bi Nakli'l-'adl 'ani'l-'ani'l-'adl ilâ Rasûlillâh*, thk. Muhammed Fuâd AbdülBâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, trs), "Kitâbu'l-Fadâil", 43 (No. 2363).

²⁹ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 13-18.

³⁰ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 13-18. Aliyyü'l-Kârî, İmâm Nesâî'den naklen bu rivayetin batıl ve münker bir rivayet olduğunu belirtmiştir. İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müşâli'l-İlbâs 'ammâ İšteherâ mine'l-abâdis 'alâ elsineti'n-nâs* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1351), 2/362.

lütuftur.³¹ Dolayısıyla insanların hakikate ulaşabilmek için hem dine hem de akla muhtaçtır. Dinin akla uygun ve muhtaç olması, aklın tek başına yeterli ve dinden müstağni olması anlamında değildir. Akıl düsturların gereklerine aykırı olan inançların batıl olması, dini öznel aklın sınırlarına mahkûm etmek anlamına gelmemektedir. Filibeli'nin kastettiği akıl, öznel bir akıl değil Kelâm ilminin de bilgi vasıtalarından kabul ettiği selim akıldır. Dinin konusu olan bazı hususları aklın rasyonel olarak çözememesi, aklın ilkelerine aykırı bir şey değildir. Akıl, gaybi olan bazı şeylerin zamanı geldiğinde idrak edilebilecek olduğunu inkâr etmez. Çocuk yaşta iken çocuğun aklına aykırı gibi görünen bazı şeyler, olgunluk dönemine gelince anlaşılır ve çözümlenebilir şeyler olmaktadır. Ayrıca dinin, felsefenin ve bilimin alanları ve yöntemi farklı olduğundan akıl her meseleyi kendi bağlamında değerlendirmelidir. Din ve akıl ilişkisinde asıl problem, her birinin alanını görmezden gelmek ve öznel akli sınırların, nesnel mutlak kuşatıcı akıl ile karıştırılmasıdır. Din ve aklın birbirine muhtaç olması bir kuşun iki kanatla uçması gibidir. Dengeyi sağlayan dinin ve aklın birbiriyle senkronize bir şekilde kullanılmasıdır. Dinin doğru anlaşılabilmesi için selim bir akla ihtiyaç olduğu gibi, aklın çözümleyemediği hakikatlere ulaşabilmek için dine ihtiyaç vardır. Her iki durumda muhtaç olan aslında hakikate ulaşmak isteyen insandır.

3. Filibeli Ahmed'in İsbât-ı Vâcib Anlayışı

Filibeli'ye göre din, sadece Vâcibu'l-vücûd'u bilmekten ibaret değildir. Onu bilmek ve tanımakla birlikte O'na sevgi ve dostluk göstermek ve O'nun iradesine boyun eğmek gerekmektedir.³² Dolayısıyla iman, sadece felsefi kelâmda ele alındığı gibi düşünsel bir tasdikten ibaret olmayıp kalbî boyutuyla duyguları ve davranışları ıslah eden bir terbiye sürecidir. İmanın kalbe yerleşmesi ve imanın artması ancak bu şekilde gerçekleşir. İmanın, duygu, düşünce ve davranışları ıslah eden üç boyutu bulunmaktadır. Herhangi biri ihmal edildiğinde imanının kemale ermesi mümkün değildir. Hakiki mümin olmak ancak bu üç boyutun ıslah edilmesiyle mümkündür. Cibril hadisinde dinin üç boyutunu temsil eden iman, İslâm ve ihsana dair sorulara Resûlullah'ın verdiği cevaplar bu ana kavramlardan teşekkül eden Kelâm, Fıkıh ve Tasavvuf ilimlerinin birbirinden tamamen bağımsız olmadığını göstermektedir. Bu üç ilim dalının birbirinden koparılması dinin parçalanması ve insanı diriltiren ruhunu kaybetmesi olarak anlaşılabilir. Dolayısıyla akla dayalı çıkarımlar yanında, kalbe hitap eden ve davranışları yönlendiren bir kelâm yapılmalıdır.³³ Bu bağlamda Sufilerden Ebubekir el-Verrâk kelâm ile yetinip tasavvufu ve fıkıhı ihmal edenin zındık olacağını, tasavvuf ile yetinip kelâmı ve fıkıhı ihmal edenin bid'atçı olacağını, fıkıh ile yetinip tasavvufu ve kelâmı ihmal edenlerin ise fâsık olacağını, ancak bu üç ilmi tahsil edenlerin kurtulacağını söylemektedir.³⁴

Gelişmiş idraklere göre Allah'ın varlığını delille ispat etmeye ihtiyaç olmadığına, zâtı ile sabit ve inkâr edilemez bir hakikat olduğuna dikkat çeken Filibeli, mahlukâtın varlığının asıl delilinin Yaratıcının zâtı olduğuna, Allah'ı inkar eden inkarcı akımların Allah'ın yerine başka tanrılar uydurduklarına dikkat çeker. Müttekaddimûn dönemi âlimlerin bulduğu delillerin çoğuna itiraz edilmiş olsa da insan idraki bozulmadıkça itiraz edilemeyecek delillerin var olduğunu hatırlatan Filibeli, enfüs ve afaktaki ilahi ayetlerin O'nun tabii ve açık delilleri olduğuna ve Allah'ın varlığının ispatında evrenin ve insan vicdanının asli ve yeterli deliller olduğuna dikkat çeker. İnsanın kendi nefsinin tanıdıkça ve evreni inceledikçe hayretinin ve yaratıcıya karşı olan hayranlığının artacağını belirtir.³⁵

Filibeli, nizam delilini, ismen zikretmeden gençlerin anlayabileceği sohbet üslûbuyla betimleyici nitelikte sunmaktadır. Ona göre kâinat kendi kendini açıklamaya yeterli değildir. Bir şeye ihtiyaç duyar. Bu insanın gözlemlerinin ve araştırmasının sonucudur. Zira halden hale giren ve değişken olan bütün

³¹ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 2, 3.

³² Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 2.

³³ Konu ile ilgili bk. Ramazan Altıntaş, *Mevlanâ'da Gönül Kelâmı*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007); Murat Akın, "Harakanî'de Gönül Kelâmı", *1. Uluslararası Harakanî Sempozyumu*, (Kars: Kars Üniversitesi Ebu'l-Hasan Harakani Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2012), 150-158.

³⁴ Muhammed b. Hüseyin Süleimî, *Tabakâtü's-Süfîyye*, thk. Mustafa Abdülkâdir, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 180.

³⁵ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 26, 28, 29.

varlıklarda sabit bir şey vardır. İşlerin ve olayların sonsuz çokluğu bile mutlak bir birliğe işaret eder. Şekillerin ve hareketlerin çokluğuna ve çeşitliliğine rağmen âlemde hüküm süren ahenk ve nizam, bir düzen vericiye (nazıma) ihtiyaç gösterir. Tabiat kanunları olayları bir dereceye kadar açıklar. Fakat tabiat kanunlarını ne ile açıklayabiliriz? Kanunlar, bir ilişkiler manzumesi olduğundan mücerred bir fıkirdir. Olayları açıklasa bile kendi kendini açıklayamaz.³⁶ Bu şuna benzer. İki hidrojen bir oksijenin bir araya gelmesiyle suyun oluştuğunu açıklarız. Fakat bu kanunun neden böyle olduğunu açıklayamayız. Neden üç hidrojen değil iki hidrojen gerekir. Bunu belirleyen kimdir? Kanunlar mücerred ilişkiler ağı olduğundan, kanunların kudreti ve iradesi yoktur. Kanunlar yapan ve yaratan değildir. Kanunlar ile bir kısım olaylar meydana gelir ve getirilir. Dil kuralları da böyledir. Dil kuralları bir kitap yazmaz. Dil kuralları ile bir kitap yazılır. Dil kuralları insan idrakinin kendi kanunları olup onları algılaması ve onlardan haberi olması sebebiyle dış dünyaya bu kuralları uygular.

Filibeli'ye göre bilimsel ve felsefî açıdan Allah'ı inkâr mümkün değildir. Bilimden ve felsefeden yola çıkarak Allah'ı inkâr edenler ve bu inkâr üzerine felsefî ekoller kuranlar, Allah'ın varlığını inkarın imkânsız olduğuna dair gerçekleri bildikleri halde bu gerçekleri tahrif ederek ve amaçlarından saptırarak inkâr etmişlerdir. Bu inkara *felsefî açıdan inkâr* denir. Felsefî açıdan inkâr, kutsamaya değer yüce varlığı bilerek inkara çalışmak, bu inkârı ilmî delillerle ispata kalkışmak ve mutlak varlık olan Allah yerine O'nun özelliklerini taşımayan, taşımadığı da ilim ve vicdan ile belli olan bir şeyi ikâme etmektir.³⁷

Filibeli'ye göre eserden müessire gitmek hem bilim ve felsefeye hem de insanın fitrî temayüllerine uygun olandır. Kör tesadüflere bağlamak ise cehalet, küfür ve inadin sonucu olup bilim ve felsefeye aykırıdır. Şayet bir şey için bu kendi kendine oldu denerek, bilemediğimiz şeylerin sebepleri aranmazsa bilim meydana gelemez ve bugünkü buluşlar ortaya çıkamazdı. Bir olayı tesadüfe bağlamak sadece Allah'ın varlığını inkâr değil, aynı zamanda aklın ilkelerini ve tabiattaki kanunları inkâr anlamına gelir. Tabiattaki kanunların insanı var edebileceğini zannetmek ona göre akıl hastalığı olup bizzat insanın akıl ve idraki, bilim ve felsefeyi inkarla eşdeğerdir.³⁸

Filibeli'ye göre hiçbir düşünce Allah'ın hakikatini kuşatamaz ve ifade edemez. O'nun zâtî hüviyetine akıl, his ve tecrübe ulaşamaz. Allah'ın zâtını madde, özellik ve şahıs gibi tasavvur etmek batıldır. Bununla Filibeli, antropomorfik ve spiritüalist tanrı tasavvurlarına karşı çıkmaktadır. “Allah maruftur, fakat malum değildir” diyen Filibeli, Allah'ın tamamen bilinir veya tamamen bilinmez olduğunu iddia etmenin batıl ve aşırı olduğunu, fakat bir yolla ve bir şekilde bilinebileceğini söyler. Zira O'na bir isim verilmesi, varlığının kabul veya inkâr suretiyle tasavvur edilişi O'nun bir şekilde bilinecek olduğuna delildir. İsimleri birer hakikat işaretleri olup insan anlayışının O'na verdiği sıfatlar, şekil ve sınırdan, çokluk ve bağımlılıktan uzak olmak şartıyla birer (remz-i marifet) bilgi sembolüdür. Allah zaman ve mekân sığmaz. Her yerde isminin manasıyla hazır ve gözetendir. Evren O'nun emir ve işleri olup kudretler ise kudretinin tecelliyatı ve esiridir. Dolayısıyla Allah zatıyla aşkın, sıfatlarıyla içkin bir varlıktır. Ona göre Allah hakkında “tevhîdî fikre” ancak teşbîhî tenzih ve tenzîhî teşbih ile ulaşılabilir. Buna anlayışa göre Allah âlemde kudret, düşüncede zevk ve duyguda aşktır. Bütün varlıklar O'nun zati kayyumiyetine muhtaçtır. Bu anlayışa göre Allah'ın zâtı, mücerred bir fikir, bir kategori veya yüksek bir cins değildir. Aksi takdirde insan zihni dışında hakiki bir varlığının olmaması gerekir.³⁹

İnsan biçimci (antropomorfik) tanrı tasavvurlarına karşı çıkan Filibeli'ye göre Allah'ın tüm sıfatları zatının tecellileri ve zatının aynısı olduğundan şekil ve şartlarla, alet ve belirleme ile sınırlı değildir. Buna göre Allah'ın bilen, işiten ve gören olarak isimlendirilmesi, bir açıdan fiil ve olayların sebebi olan Allah'ın zâtının görmez ve işitmez olmasının imkânsız olmasını, diğer açıdan gözle gören, kulakla işiten, şartlarla gören ve işiten olmasını da imkânsız kılmaktadır. Allah'ın gazaplanması, mükellef varlıkların fiillerine karşılık olarak adalet ve hikmetinin gereği olan ceza ve neticeyi bildirir. Allah'ın intikam alıcı olması, “bir şey yapmak istiyor da yapamıyor, bir kısım insanlar O'na mâni oluyor. (Haşa) Cenâb-ı Hak buna kızıyor.

³⁶ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 29, 30.

³⁷ Filibeli Ahmed, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, 22, 27.

³⁸ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 32, 33.

³⁹ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 20-22.

Fırsat kollayarak fırsat bulduğunda intikam alıyor” demek değildir.⁴⁰ Gençlere anlayış seviyelerine göre betimleyici bir üslûpla sıfatların nasıl anlaşılması gerektiğine dair misaller sunmaktadır.

Allah'ın varlığı başlığı altında kısaca yaratılış gayesine değinen Filibeli, bu âlemin yaratılmasında insanlarda görüldüğü gibi şahsi bir menfaat ve şahsi bir amacın Allah'a nispet edilemeyeceğini söylemektedir. Bununla birlikte Allah'ın abesten ve zorunluluktan (mecburiyetten) tenzih edilmesi gerektiği için âlemin yaratılmasında bir gaye ve maksat aramanın doğal olduğunu belirtmektedir.⁴¹ Filibeli, bu değerlendirmesiyle Mâtürîdî kelâm anlayışını tercih etmektedir. Zira Eş'arî kelâm anlayışında Allah'ın fiilleri bir illet ve gaye ile illetlendirilemez. Mâtürîdî kelâm anlayışında Allah'ın fiilleri abesle ilişkilendirilemeyeceği için fiillerinde hikmet aranabilir.

4. Filibeli Ahmed'in Vahdet-i Vücûd Anlayışı

Filibeli Ahmed Hilmi, Allah ve âlem ilişkisinde vahdet-i vücûd felsefesini savunmuştur. Öyle ki vahdet-i vücûttaki tevhid anlayışı kabul edilmeden, Allah ve âlem ilişkisinin izah edilemeyeceğini belirtmiştir.⁴² Filibeli'nin vahdet-i vücûdu panteizmin kucağına itilmekten kurtararak ateist inkârcı akımların karşısına tevhidî anlayışa uygun bir antitez şeklinde sunması *Tasavvufî Kelâmın* gelişimi açısından önemli bir yere sahiptir. Ona göre vahdet-i vücûd Allah'ın zâtının, insan, taş, melek vs. olması değil, Vâcibu'l-vücûdun birliği ve varlıkların son tahlilde emir ve irade olması demektir. Âlem, Allah'ın zâtının kayyumiyetine muhtaç ve birer emir olduklarından dolayı mahlukâtın hakikî ve zatî birer varlığı yoktur. Hakiki varlık sadece Allah'ın zâtına mahsustur. Allah, mahlukâta zayıf zillî hususi bir varlık vermiştir. Yaratılan şeylerin hakikati ve varlığı, Allah'ın emir ve iradesidir. Bundan dolayı son tahlilde mahlukâtın varlığı kudrete râcîdir. Kudret ise kâdire muhtaçtır. Şayet bir kadir den bahsetmezsek âlemin varlığı mücerred bir fikirden ibaret olur. Yaratıcı ve yaratılan arasında zatî bir ilişki değil, eser müessir ilişkisi vardır. Eseri sebepsiz bırakmak, müessiri inkâr demektir. Cenâb-ı Hak hakkında “kâinattır veya kâinatın aynıdır ve içindedir” demek nasıl batıl ise “kâinatın dışındadır” demek de o kadar batıldır. Zaman ve mekân ile sınırlanmayan Allah'ın âlemin içinde ve dışında olduğundan bahsedilemez. Her yerde hazır ve nazırdır. Fakat bu hazır oluş, bir mekânda oturan sınırlı bir şahsın kendi haricindeki mekânda olan başka varlıklara bilgisinin ulaşması ve onlara bakması şeklinde değil, vücûdî bir hazır oluş ve bakıştır.⁴³ Allah zaman ve mekâna sığmaz. Her yerde isminin manasıyla hazırdır ve gözetendir.⁴⁴

Filibeli'ye göre insanlığın fitrî dini, vahdet-i vücûttur. İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışı panteist bir inanç olmayıp maddeciliğe dayanan materyalist inkârcı felsefenin karşısında geleneksel kelâmî cevaplardan daha etkili bir cevaptır. Zira Kelâm ilmine göre eşyanın hakikati sabit iken, vahdet-i vücûd anlayışındaki varlık mertebelerine eşyanın varlığı hakiki değil izafî ve arızîdir. Filibeli'ye göre çağın en büyük keşiflerinden biri maddenin mevcut olmadığını ispat eden teoridir. Maddenin en önemli vasfı, kütlesi ve süre durumudur. Bu nedenle kütle ve süre durumunun maddeye ait olmadığını ispatlamak, maddenin var olmadığı anlamına gelecektir. Filibeli'nin bu değerlendirmesi Vahdet-i vücûd felsefesini desteklemektedir.⁴⁵ Materyalizm maddenin yok olmayışını maddenin zatıyla açıklarken, vahdet-i vücûd ise âlemin kadim olmasını maddenin zatıyla değil, Tanrıya nispetle açıklamaktadır. Madde kendi zatına nispetle sonlu iken, Tanrıya nispetle sonsuzdur. Aynı zamanda o, âlemin “yoktan yaratıldığı” görüşünde değildir. Âlemin yoktan var edildiğini kabul etmek Allah'ın bir zamanlar şimdiki gibi yoktan var edici olmadığına inanmayı gerektirir. Âlem, ilâhî sıfatların tecellilerinden ibaret olup zahiri ve harici oluşların, zamanla mukayyet olan insani anlayışa göre, bir başı ve sonu olsa bile Allah'ın ezeli ilminde var olduğundan dolayı yoktan var olma iddiası kusurlu bir akletme eyleminden kaynaklanır.⁴⁶ Felsefî tasavvuf

⁴⁰ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 24, 25.

⁴¹ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 24, 25.

⁴² Evcimik, *Filibeli Ahmet Hilmi'nin Felsefî ve Ablâkî Görüşleri*, 16.

⁴³ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 26, 27.

⁴⁴ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 21-22.

⁴⁵ Özkan Öztürk, *Çağdaş Türk Düşüncesinde İbn Arabî Felsefesinin Ele Alınışı*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 75, 76; Özkan Öztürk, “Filibeli Ahmed Hilmi”, *İslam Düşünce Atlası*, 1278.

⁴⁶ Filibeli, *Huğur-u Akl-ı Fende Maddiyun Meslek-i Dalaleti*, 146; Evcimik, *Filibeli Ahmet Hilmi'nin Felsefî ve Ablâkî Görüşleri*, 16;

literatüründe âlem yaratılmadan önce varlığın kokusunu almamış bir haldeydi. Felsefî literatürde zihni vücûd mertebesindeydi.

Filibeli'ye göre Panteizm ve vahdet-i vücûd anlayışı arasındaki temel fark,⁴⁷ Allah ve âlem ilişkisi konusunda ayniyet ilişkisinin olup olmamasında saklıdır. Panteizmde Allah ve âlem ilişkisinde hem zât hem de sıfat açısından tam bir ayniyet varken, vahdet-i vücûtta ise âlem Allah'ın sıfatlarının tecellisi kabul edildiğinden zâtî anlamda ayniyet ilişkisi yoktur. Vahdet-i vücûtta zat bakımından Allah, âlemden ayrı olduğundan zât açısından aşkın, sıfat açısından içkindir. Panteizmde ise hem zât hem de sıfat açısından içkindir. Teizmde ise Tanrı hem zât hem de sıfat açısından aşkındır. Bu anlayışla Panteizm, hem vahdet-i vücûttan hem de teizmden ayrılmaktadır.⁴⁸ Ayrıca Filibeli'ye göre panteizmin en zayıf tarafı irade konusudur. Spinoza'nın felsefesinde kesin cibrî (fatalist) bir anlayış vardır. İnsanın kendine mahsus ve Tanrı'dan ayrı bir mahiyeti ve zâtıyeti yoktur. insanın zatı, Hakkın zatıdır. Cebir de hürriyet ve iradenin aynıdır. Dolayısıyla mecbur olan insan ile mecbur eden Hak arasında mahiyet bakımından birlik olmaktadır. Fatalizm, ahlak ve sorumluluk duygusunun anlamını hiçe indiren aşırı bir cebirdir.⁴⁹

Filibeli'nin Yeni İlm-i Kelâm anlayışının şekillenmesinde felsefî tasavvufun önemli bir yeri vardır. Bununla birlikte felsefî tasavvufun önemli bir iddiası olan vahdet-i vücûd düşüncesini, panteist ve paganist yorumlardan temizleyerek İslâm'ın tevhidi hakikatlerine uygun bir şekilde tekrardan inşa etmeye çalışmıştır. Ona göre bu varlık âlemi, ilahi emir ve iradenin bir yansımasıdır. Günümüzde yaşamış olsaydı bu evrenin Allah tarafından yaratılmış ve tasarlanmış simülâtif bir evren olduğunu söyleyerek hakiki tek varlığın Allah'ın varlığı olduğunu söyleyerek vahdet-i vücûdu açıklamaya çalışabilirdi.

Tarihte vahdet-i vücûd, güneş ışığı veya gölge metaforu ile açıklanmaya çalışılmıştır. Zira gölge, eşyanın zatının yansıması olduğundan eşyanın zatına delalet etse de eşyanın kendisi değildir. Eşya ve gölgesi bir arada değerlendirilince iki değil bir tek varlığın mevcut olmasına dikkat çekilmektedir. İnsan, gölgesiyle birlikte iki kişi değildir. Fakat bu gölge metaforunda Allah, maddi bir varlık gibi değerlendirilmiş olmaktadır. Çünkü maddenin gölgesi olur. Böyle bir açıklama tarzı kendi içinde antropomorfik bir anlayışı yansıtmaktadır. Güneş ve ışığı ilişkisinde ise iradeli bir eylem değil, doğal bir zorunluluk olduğundan Kelâm ilminde ciddi eleştirilere uğramıştır. Ancak Filibeli'nin, güneş ışığı veya gölge metaforu yerine emir ve irade ile vahdet-i vücûdu açıklaması orijinal bir değerlendirmedir. Bu da bize âlemdaki kevn ve fesadın (var oluş ve bozuluşun) Allah'ın “ol” emri iradesiyle gerçekleştiğine tekvin sıfatına ve fiili sıfatlarına dikkatlerimizi çekmektedir.⁵⁰ Bu da bize cevher-i ferd olan atomun yapısına dair kelâmcıların “teceddüd-ü emsâl” teorisini hatırlatmaktadır. Bu teoriye göre cevherden hâlî olamayan arazların varlığının sürekli var olmayıp bir anda var olup ikinci anda yok olduklarını ardından üçüncü anda arazların emsâllerinin tekrardan yenilenerek yaratıldığını ifade etmektedir. Günümüzde kuantum sıçraması ile de benzer bir izah tarzı olduğunu düşündüğümüz bu teoriye göre maddeyi oluşturan arazlar bir açıdan var iken bir açıdan yok hükmündedir. Entropi yasası ile birlikte ele alındığında Allah'ın zâtı dışındaki “her şey helak olmaya meyilli olduğundan”, dolayısıyla yaratılan evren sürekli yok olduğundan dolayı “ol” emri ile emsali tekrar yaratıldığı için varlığını devam ettiriyormuş gibi olmaktadır. Tekrar yaratılmayınca fesad kanunu işleyemeye başlamaktadır. Bu bir açıdan şuna benzer: bir insan bir ateş yaktığında ateş sönmeye meyillidir. Ateş takviye edilmezse söner. Allah'ın varlığı ezeli ve ebedi olmakla birlikte sürekli var olan bir özellikte ve manadadır. Fakat âlemin varlığı ise Allah'ın iradesine delalet edecek şekilde yokken var edilmiş ve varlığı misliyle teceddüd edilerek devam ettirildiğinden dolayı Allah'ın varlığı hakiki ve mutlak bir varlık, âlemin varlığı ise arızî ve mukayyed bir varlık hükmünde olmaktadır. Dolayısıyla vahdet-i vücûdun sloganik ifadesi olan “Lâ mevcûde illallah” (Allah'tan başka mevcûd yoktur)” ifadesinin açılımı şu şekilde olmalıdır:

⁴⁷ Avnî Konuk (ö. 1356/1938) vahdet-i vücûd ile panteizm arasındaki farkları 10 maddede özetlemektedir. Konu ile bir değerlendirme için bkz. Mustafa Akman, *Kelâmi Tartışmalar, Sorular, Şüpheler* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2017), 195-199.

⁴⁸ Hasan Tanrıverdi, “Vahdet-i Vücûd ve Panteizm Karşılaştırması”, *Dini Araştırmalar*, 15/40 (2012), 82; Mustafa Ünverdi ve Veysi Ünverdi, “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Allah ve İnsan Tasavvuru”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 22/1 (2022), 643.

⁴⁹ Filibeli Ahmed, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, 73, 74.

⁵⁰ Konu ile ilgili şu ayetleri inceleyiniz: Yâsîn 36/81-83. el-Bakara 2/243.

Başkasının iradesinden müstağni olarak zatıyla kaim olan bir tek hakikî varlık (mevcûd) vardır. O da Allah'tır. Allah'ın dışındaki varlıklar, Allah'ın sürekli yaratmasına muhtaç olarak varlığını sürdürebilen ve sürekli yok olan arizî varlıklardır.⁵¹

5. Filibeli Ahmed'in Melek Anlayışı

Filibeli, pozitif bilimin etkisinde kalan kesimlerin meleklerin varlığını inkâr etmelerine karşı meleklerin hakikatine dair akli ve bilimsel izahlar getirmeye çalışmaktadır. Ona göre melekler, kuvveler ve kudretler manzumesi olup onlar kâinatta ilahi tasarrufların itaatkâr hizmetçileridir. Ona göre latif cisim sahibi ve müstesna suretle fakat bir nevi algılanabilir meleklerin varlığını kabul etmek akla ve bilime aykırı değildir. İnkâr edilmeleri ise hiçbir ilmi ve akli delile dayanmaz. Duyu organlarımız kâinattaki bazı şeyleri algılamaya yeterli olmuyor. Şehâdet âleminde, var olduğunu bildiğimiz elektrik, radyo dalgaları, görülemeyen ışık tayfları, belirli desibelin altındaki ve üstündeki işitemediğimiz sesler varken ve bunlara dair epistemolojik imkânın farkındayken, gayb âlemindeki mümkün varlıkların varlığını inkâr etmek ancak cehaletin ve art niyetin ürünü olabilir. Cesede bürünmüş bir melek görülemediği için meleklerin varlığını inkâr etmek, yerküreyi varlıkların ölçüsü kabul etmekten ibarettir.⁵² Aslında bu durumda yerküre bile ölçü kabul edilmemiş olmaktadır. Zira yerkürede görülemediği ve işitemediği halde varlığı bilinen ve inkâr edilemeyen şeyler bulunmaktadır. Bu durumda inkârcı kişilerin delillendirme yöntemi zannî bir delillendirme yöntemi olan kıyâsu'l-gâib ale's-şâhid ve nâkis istikra (eksik tümevarım) delilinin seviyesine bile ulaşamamıştır. Sadece gayb âleminde değil, şehadet âleminde de dünya şartlarında beş duyumuzla idrak edemediğimiz kevnî ayetlerin varlığı ve bunların keşfi, insanı epistemolojik imkândan teolojik düzleme taşıyan vasıta hükmündedir. Bu vasıtaya binmeyerek inkârda diretenler bu tür kevnî ayetlerin kendilerine görünmesiyle ve bilinilir hale gelmesiyle, hakikati inkâr edenler aslında epistemolojik olarak kuşatamadıkları bir hakikati yalanlamış olduklarını fark etmişlerdir. Bu hakikat kendilerine hatırlatılacaktır.⁵³

Meleklerin varlığına dair Filibeli'nin ortaya koyduğu argümanlar Felsefe ve Kelâm tarihinde hayat için bünyenin şart olup olmadığı tartışmasını akla getirmektedir. Bazı filozoflar cinlerin ve meleklerin akıl ve kuvveler gibi mücerred varlıklar olduğunu iddia ederek cinlerin ve meleklerin varlığını inkâr etmişlerdir. Kelâm âlimleri ise cinlerin ve meleklerin varlığını tasdik ederek mahiyetleri konusunda farklı yorumlar yapmıştır. İmam Eş'arî ve ona tabi olan kelâmcılara göre cisimler bütün mahiyetlerinde birbirine eşit olup hayatın varlığı için bünye şart değildir. Mu'tezilî kelâmcılara göre ise hayat için bünye şarttır. Ayrıca zor işleri yapmaya güç yetirebilmek için bünyenin güçlü olması şarttır. Eş'arî kelâmcılarından Fahreddin Râzî, Mu'tezilî âlimlerin bu görüşlerine rağmen nasıl olup da cinlerin ve meleklerin varlığını tasdik edebildiklerine hayret ettiğini dile getirmektedir.⁵⁴

6. Filibeli Ahmed'in İlahî Kitap Anlayışı

Filibeli, kitaplara iman bağılığı altında kâinat kitabı ile ilahi kitap karşılaştırması yapar. Ona göre güneşler ve semalar Allah'ın ayetleri olup kâinat Allah'ın zâtını ilan eden tafsîlî bir Kur'ân iken, indirilmiş kitaplar ise icmâlî Kur'ân'dır. Bu tafsîlî Kur'ân'ı her insan göremeyeceği ve okuyamayacağı için insanlığa hakikatler nebiler ve indirilmiş kitaplar vasıtasıyla bildirilmiştir.⁵⁵ Filibeli'nin bu analizinin felsefî düzlemde yanlış anlaşılması söz konusu olabilir mi? Tafsîlî Kur'ân olan kâinat ayetlerini okuyabilenlerin, icmâlî

⁵¹ “Lâ mevcûde illallah” ifadesi edebi ve felsefî bir cümle olarak İbn Abbâs'ın “لَا وَحْيَ إِلَّا الْقُرْآنُ” “Kur'ân'dan başka vahiy yoktur” sözüne benzemektedir. Tahâvî'ye göre İbn Abbâs'ın bu ifadesi Kur'ân'ın vahiy mertebelerinin en yükseği olduğu anlamındadır. Aksi durumda Resûlullah'ın sünnetinde gayr-i metluv vahyin varlığı sabit olduğundan hatalı bir ifade olur. Tahâvî'ye göre bu söz “filandan başka âlim yoktur” “Ömer b. Abdülaziz'den başka zâhid yoktur” cümlelerine benzer. Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu Müşkilî'l-Âsâr*, thk. Şuayb el-Arnâvût, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 14/466-469. Konu ile ilgili şu ayetleri inceleyiniz: Âl-i İmrân 3/190, 191. el-Hicr 15/85. er-Rûm 30/8. ed-Duhân 44/38, 39. el-Ahkâf 46/3.

⁵² Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 33-35.

⁵³ Bz. ez-Zuhrûf 41/53; en-Neml 27/83, 84.

⁵⁴ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 30/661-664.

⁵⁵ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 36, 37.

Kur'ân'a ihtiyacı olmadığı anlamına gelebilir mi? Tabi ki Filibeli'nin böyle bir imada bulunmadığı açıktır. Zira bunu iddia eden bazı felsefeciler, felsefi ve bilimsel bilgilerine aldanarak nübüvvet aracılığıyla gönderilen vahyî bilgidен müstağni kalabileceklerini zannederek deist olmuşlardır. Filibeli'nin deist anlayışı karşı olduğunda şüphe yoktur. Filibeli, epistemolojik ve sosyolojik anlamda tafsîlî Kur'ân olan kâinatın, icmâlî Kur'ân olan ilahi kitapları te'yid ve tefsir ettiğini ve herkesin tafsîlî Kur'ân'ı okuma durumunun olmadığını söylemektedir. Bu şuna benzer. Tüm insanlar dinde derin bilgi sahibi olamasa da İslâm'ın esaslarını öğrenip uygulamakla mükelleftir. Dinde tefakküh eden alimlerin İslâm'ın temel ilkelerini inkâr etmesi ve gereksiz görmesi söz konusu değildir. Tafsîlî ve icmâlî iman meselesinde olduğu gibi bir şeyin bütünü tasdik eden, o bütünün aslını zaten zaruri olarak tasdik eder

7. Filibeli Ahmed'in Peygamber Anlayışı

Filibeli'ye göre hakikati insanlara tebliğ etmek, insanları dünyada mutluluğa, ahirette kurtuluşa sevk etmek, ruhî ve kalbî duygularını tatmin ve ikna etmek için merhamet sahibi Allah'ın insanlara peygamberler göndermiş olması ilâhî hikmettir.⁵⁶ Bu görüşüyle Filibeli, Mâtürîdîlerin hikmet görüşünü tercih etmiştir. Ayrıca ona göre peygamber, Allah'ı bilmeyi ve ahlak esaslarını, zaman ve çevrelerinin istidat ve kabiliyetine, gelişme kanununun durum ve mertebesine, kısaca Allah'ın murad ve hikmetine uygun bir şekilde bütün insanlığa tebliğ eden kişilere denir. Ona göre onların kalpleri ilham ve vahiy almaya uygundur. Nübüvvet özelliği insan tabiatında gizli ve ilke halinde bir genel kabiliyet olup bir yetkinlik hali ile ona mazhar olan seçkin zatlar, bilfiil nebidir. Bu kabiliyet bir taraftan akıl ve hisle, diğer taraftan ilham ve keşf özellikleriyle beraber olur. Nebiler insanogludur. Diğer insanlardan farkları kıymetli görevlerini yerine getirmek için desteklenmiş olmalarıdır.⁵⁷

Filibelinin nübüvveti genel bir kabiliyet ve yetkinlik hali olarak ifade etmesi yanlış anlaşılmalı müsait ifadelerdir. Bu durum bize Cemâleddin Afgânînin “nübüvvet sanatlardan bir sanattır” ifadesini hatırlattı. 1865-1914 yılları arasında yaşamış olan Filibeli Ahmed, Mısır ve Hind bölgesindeki yeni fikirleri savunan Cemâleddin Afgânî'ye hayranlık duyduğunu daha önce belirttik. 1871 yılında Cemâleddin Afgânî'nin nübüvveti sanatlardan bir sanata benzetmesi üzerine ciddi bir tartışma ve eleştiri gelişmişti. Şeyhulislâm Hasan Fehmi Efendi tarafından tekfir edilmiş, ders vekili Filibeli Halil Feyzi Efendi tarafından “es-Suyûfü'l-Kavâtı” adlı reddiye yazılmıştır. Cemâleddin Afgânî, halkın arasında yayılan bu muhalefetten dolayı 1871 yılında İstanbul'u terk ederek Mısır'a gitmiştir.⁵⁸ Mehmed Akife göre Afgânî'nin Dârü'l-fünûn açılışındaki konuşması şöyle idi: “Her azaanın bir sanatı vardır, ruhun sanatı da ya peygamberliktir yahut hikmet (felsefe)'dir. Lakin bunlar başka başka şeylerdir. Zira nübüvvet ilahî bir lütuftur, bediyedir ki, bu nimete çalışmakla ulaşılabilir. Allah onu kullarından dilediğine verir.”⁵⁹ Allah peygamberliği kime vereceğini en iyi bilendir.⁶⁰ Hikmet ise kesbîdir; yani düşünmek ve çalışmakla elde edilir. Sonra nebî hatadan uzaktır; hâlbuki bakîm (felsefeci) hataya düşebilir.”⁶¹ Tabi ki Filibeli de Afgânî de nübüvvetin kesbi olduğunu savunmamaktadır. Ayrıca nübüvvetin Hz. Muhammed ile son bulduğunu Filibeli açıkça eserinde dile getirmiştir. Filibeli'nin kastı, her insan nübüvveti mazhar olabilecek kabiliyette yaratılmış olsa da bu kabiliyet her insanda vahye layık olacak seviyeye ulaşmamaktadır. Allah, risâlet görevine kimin layık olduğunu en iyi bilen olduğundan kullarından ehil olana risâlet emanetini vermiştir. Dolayısıyla nübüvvetin vehbîliğinde liyakat ve ehliyetin de önemli bir değeri vardır.

Günümüzde de gençlerin merak ederek sorduğu sorulardan birisi Hz. Muhammed'ten sonra nübüvvetin sona ermesinin hikmeti meselesidir. Filibeli, bu konuya yer vermiş ve meseleyi birkaç açıdan cevaplamaya çalışmıştır. Öncelikle İslâm'ın şeriat ve akidesi kemale erdiği ve kıyamete kadar eskimeyecek

⁵⁶ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 2, 3. Özmen, *Şebbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'de Tanrı Problemi*, 119.

⁵⁷ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 37-40.

⁵⁸ Hayrettin Karaman, “Cemaleddin Efgani”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994), 10/456-466.

⁵⁹ el-Bakara 2/105.

⁶⁰ el-En'âm 6/124.

⁶¹ Muammer Esen, *Afgânî: Kelâmî ve Felsefî Görüşleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2006), 142; Enamullah Ahmady, *Cemaleddin Afgânî'nin Düşünce Dünyası*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012, 44, 45.

ve zamanla yürürlükten kalkmayacak düstûrları içine aldığından dolayı artık peygamber gönderilmesine ihtiyaç kalmamıştır. Farzı muhal bugün yeni bir nebi gelse söylenmedik bir söz söylemeye imkân bulamaz ve bir ihtiyaca cevap veremezdi.⁶² Ayrıca Filibeli'ye göre içinde yaşadığımız devre akıl ve keşf devresi olduğundan dolayı nübüvvet mührü artık vahiy şekline son verildiğini haber vermiştir.⁶³

8. Filibeli Ahmed'in Haşır Anlayışı

Filibeli, kıyamet ve haşır meselesini bilimsel ve felsefi açıdan ele almıştır. Ona göre kıyametin meydana gelmesi insanın ölümü gibi o kadar doğal ve delillerle sabit bir meseledir ki kıyamet inancı sadece dini bir inanç ve düşünce değil, aynı zamanda bilimsel ve felsefi bir düşünce olduğundan dolayı bilimsel çevrede nasıl meydana geleceğine dair farklı görüşler ortaya atılmıştır.⁶⁴

Filibeli'ye göre dağılma ve toplanma bilimsel olarak tecrübe ile sabit olup haşır meselesi de temelde asıl merak edilen insanın cesedi konusunda değil ruhu konusundadır. İnsan şahsiyeti cesetten çok ruhta bulunan bir unsurdur. Ruhun cesetten ayrı ve müstakil bir unsur olup olmadığı tartışılmış olsa çoğunluğa göre müstakil oluşu kabul edilmiştir. Ona göre bunun aksini ispat mümkün değildir. Bundan dolayı tecrübi ilimler bu soruya cevap veremezler. Filibeli, haşrin izahı konusunda iki temel görüşe yer verir. Birinci görüşe göre haşır günü ile hesap ve ceza bilimsel değil iman konusudur. Allah'ın sıfatlarını tasdik etmenin zorunlu bir sonucudur. İkinci görüşe göre haşrin keyfiyeti sadece iman konusu değil, bilimsel olarak ele alınabilir. Mükemmel seviyede olmasa da akılla tartışılabilir. Filibeli'ye göre insan ruhunun ve şahsiyetinin bekâsı ve ölümden sonra dirilmesi, beş duyuya dayalı deneylerle ispat edilemese bile bilimsel olarak aksini ispat etmek de mümkün olmadığından bu konuda dini ve ahlaki ilkelerden istifade etmek yeterlidir. Bu konu insandaki bekâ ve adalet duygusuyla izah edilebilir. Ona göre bu tür dinî ve imanî meselelerin ispatı için iki delil yeterlidir. Birincisi aklın mantık kurallarına açıkça zıt olmaması, ikincisi ise insan vicdanının samimi temayüllerine uygun olması yeterlidir.⁶⁵

9. Filibeli Ahmed'in Kader Anlayışı

Filibeli Ahmed, cansızlarda geçerli olan mutlak determinizmin, insanlarda söz konusu olmamasını insan iradesine bir delil olarak sunmaktadır. Kâinatta tesadüfe yer olmadığına ve Allah'ın takdiri sebebiyle güneş ve ay tutulması gibi kozmolojik olayların meydana gelmeden önce bilinebildiğine fakat insan davranışlarının beklenmedik şekillerde sonuçlandığına dikkatimizi çekmektedir. İnsanın tabiat olayları gibi mutlak zorunluluğun etkisi altında hürriyetten mahrum olup olmadığı konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Birinci görüşe göre maddeciler, ilmi deterministler, bazı varoluşçu ekoller ve bazı dinî mezhepler insanın diğer tabiat olayları gibi tabiat kanunlarının mahkûmu olduğunu savunurlar. Bunlara göre Allah'tan başka hakiki varlık olmadığı için hakiki irade de O'na aittir. İnsan şahsiyeti, varlık denizinde gark olmuş insan iradesi vehm ve hayalden ibarettir. Tarihte Cehmiyye mezhebi bu cebirci (fatalist) görüşü savunmaktadır. Fakat Filibeli'ye göre gerçek yol cebr-i mütavassıt yoldur. Zira insan bir açıdan tabiat kanunlarının etkisi altında olsa da buna karşı geliştirdiği reaksiyonları bir arada ele almak gerekir. Dolayısıyla insan biraz sınırlı olmak kaydıyla hür ve iradeli bir varlıktır. Cehmiyye'nin cebirci görüşü vahdet-i vücûd görüşüne dayanmış görünmektedir. Fakat Filibeli'ye göre Tasavvuf'un görüşü cebr-i mutavassıt görüşüyle aynıdır. Zira Tasavvuf ehlinin savunduğu, iradeyi terk, mutlak itaat ve seyr-i sülûk gibi kavramlar, insan iradesine delildir. Fakat tasavvuf yoluna uyduğunu iddia eden bazı Müslümanlar tarafından tasavvuf yolu yanlış anlaşılacak bu konuda aşırı cebri bir anlayışa meyledilmiştir.⁶⁶ Ayrıca İslâm'ın gerileme ve düşüş devirlerinde fatalizm anlamındaki kadercilik, avamın ve havasın akidesi haline gelmiştir.⁶⁷ Filibeli'nin kendi döneminde tespit ettiği bu vb. itikâdî problemler günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Bu problemin devam etmesinin temel sebebi, toplumda yaygınlık kazanan fikirler ve

⁶² Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 38.

⁶³ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 40.

⁶⁴ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 41, 42.

⁶⁵ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 43- 47.

⁶⁶ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 47- 53.

⁶⁷ Filibeli Ahmed, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, 76.

ameller konusunda sağlam bir usûle ve yönteme müracaat etmeyip körü körüne taklide sarılmaktır.⁶⁸ Halbuki insanda irade olmazsa iradeyi terk edemez. Bir şeyi ihtiyarı olarak terk edebilmek için ıztırarı olarak onda bulunması gerekir. Sufi kendi iradesini ihtiyarı olarak terk edip Allah'ın iradesine mutlak itaat etmeyi tercih etmekle seyr-i sülûk yoluna girmiş olur.

Filibeli'ye göre cebr-i mütavassıt görüşü “insan muhtar (hür) görünümlü mecbur varlıktır” ilkesine dayanmaktadır. Dolayısıyla cebr-i mütavassıt “*Dileyen iman etsin. Dileyen ise inkâr etsin*”⁶⁹ şeklinde iki seçenekten birini seçmeye mecbur olmak demektir. Ayrıca Allah'ın hidayet ve dalalet için hazırlamış olduğu sebep ve imkanlar olmasaydı kimse iman veya inkâr edemezdi.⁷⁰ Filibeli'nin gerçek yol olarak kabul ettiği cebr-i mütavassıt yolun Eş'arîleri mi Mâtürîdîleri mi ifade ettiği konusunda iki yorum söz konusudur. İmam Mâtürîdî'ye göre Kur'ân'da ümmet-i Muhammed'in “vasat bir ümmet” olarak övülmesi⁷¹ sebebiyle kader meselesinde mahlukatın fiillerinin Allah'a mı kullara mı nispet edileceği konusunda adil olan, mütasavvıt mezheptir.⁷² Seyfeddin el-Âmidî'ye göre ise İmam Eş'arî'nin mezhebi, adil ve mütavassıt yoldur.⁷³ Dolayısıyla hem Mâtürîdîler hem de Eş'arîler kendi yollarını adil ve mütavassıt yol olarak nitelemişlerdir. Fakat Mâtürîdîler kulun kudretinin fiile tesirini kabul ederken, Eş'arîler ise kulun kudretinin fiile tesirini reddetmektedirler. Bundan dolayı bazı alimler, kader konusunda Eş'arîleri cebr-i mütavassıt, Mâtürîdîleri ise tefvîz-i mütavassıt olarak nitelemiştir. Zira Eş'arîler, cebr-i mutlak kabul edilen Cebriyye'ye, Mâtürîdîler ise tefviz-i mutlak kabul edilen Mu'tezile'ye yakın kabul edilmişlerdir. Bazı Mâtürîdîlere göre kuldaki cüz'î iradenin Allah tarafından yaratıldığı iddia edildikten ve muhdes kudretin fiil üzerinde tesiri kabul edilmedikten sonra kesbin bir anlamı ve değeri kalmaz. Bundan dolayı bazı Mâtürîdîler, Eş'arîleri Cebriyye gibi değerlendirirken, bazı alimler ise cebr-i mütavassıt olarak değerlendirmiştir.⁷⁴ Hanefî alimlerden İsmail Hakkı Bursevî'ye (ö.1725) göre ise “işler, kader ve cebir arasındadır” anlamındaki cebr-i mütavassıt görüş Ehl-i sünnete aittir. Bu görüşe göre kesb kula, yaratma ise Allah'a nispet edilir.⁷⁵

Kur'ân'da ve hadislerde ferdi mesuliyet ve insanın kısmi hürriyetine dair birçok delil bulunduğunu belirten Filibeli, kaderin sırlarını açıklamaya çalışmanın, Allah'ın mutlak varlığını açıklamaya çalışmak gibi manasız bir delilikten ibaret olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ona göre kaderin bilinebilecek en son manası, her olayın ezeli ilimde malum olduğu ve bir düzene, bir amaca ve hikmete bağlı olduğu hakikatidir.⁷⁶

İnsanın iradeden mahrum olduğuna ve sorumlu olmadığına hamledilerek yanlış anlaşılan ayetlere değinen Filibeli, “*Hidayet Allah'tandır. Sen istesen de hidayet edemezsin. Cenab-ı Hak isteseydi, insanlar tek vücûd olarak hidayete ermiş mümin tek bir millet olurdu*”⁷⁷ mealindeki ayetlerin bazı Avrupalı bilim adamları tarafından İslâm'da fatalizm ve determinizm olduğuna delil getirildiğini aktarmaktadır. Hatta onların “Cebriye-i İslâm” terimini icad ettiklerini söylemiştir. Halbuki İslâm dininde cebir anlayışı yoktur. Bazıları bu ayetleri “hayır yolunu tercih edenlerin hidayetini ister. Şer yolunu tercih edenlerin dalaletini ister” şeklinde tefsir etse de Filibeli bu tefsire çoğu kişinin itiraz edeceğini belirtir.⁷⁸ Ona göre bu ayetler, Allah'ın kulları

⁶⁸ Ramazan Turan, “Filibeli Ahmet Hilmi'ye göre Yöntem Sorunu”, *Balkanlar ve İslâm*, ed. Abdullah Taha İmamoğlu vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 3/476, 490.

⁶⁹ el-Kehf 18/29.

⁷⁰ Filibeli Ahmed, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, 76.

⁷¹ el-Bakara 2/143.

⁷² İmam Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiyye: Dâru'l-câmi'âti'l-mısriyye, tr), 318.

⁷³ Seyfeddin el-Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Muhammed Mehdî (Kahire: Dâru'l-kütüb ve'l-Vesâiki'l-kavmiyye, 1424/2004), 2/424.

⁷⁴ Osman Karadeniz, “Seyyid Bey'in Kaza – Kader'e Bakışı”, *Türk Hukuk ve Siyaset Adamı Seyyit Bey Sempozyumu*, (İzmir: 1999), 119; Halil Taşpınar, “Mâtürîdiyye ile Eş'ariyye Mezhepleri Arasında İhtilaf mı? Suni Dalgalanma mı?”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/1 (Haziran 2006), 230, 231.

⁷⁵ İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhu'l-beyân* (Beyrut: Daru'l-fikr, tr), 2/258, 10/280.

⁷⁶ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 54, 55.

⁷⁷ Bu konuda birçok ayet vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: el-Fâtır 35/8; el-Kasas 28/56; el-Bakara, 2/213, 272; el-En'âm 6/88; Yûnus, 10/25; er-Ra'd 13/27; İbrâhîm 14/4; en-Nahl 16/93; el-Müddessir 74/31.

⁷⁸ Filibeli Ahmed, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, 73, 74, 75.

arasında adalete aykırı davrandığına veya insanın küllî kudret ve mutlak irade sahibi olamayacağına değil, Allah'ın lütuf ve adaletiyle muamele ettiğine ve insanın cüz'î kudret ve mukayyed bir irade sahibi olduğuna delalet etmektedir. Zira hür ve sorumlu olmayan bir insana, bir şeyi teklif etmek abes olacaktır. Allah abesle iştigal etmekten münezzehtir. Ayrıca haksızca yapılan kötü bir fiilden insanın kendisini sıyırmak, kabahati Cenab-ı Hak'a yüklemek anlamına gelecektir. Allah, kullarına zulmetmekten ve haksızlık etmekten münezzehtir. Tevekkül, miskinlik değil, her türlü tedbiri aldıktan sonra sağlam ve samimi bir kalp ile Allah'tan hayırlı bir sonuç takdir etmesini ümit etmektir.⁷⁹

10. Filibeli Ahmed'e Göre Hayır ve Şer Konusu

Kötülük problemi insanlık tarihi kadar kadim bir tartışmadır. Modern zamanda bile güncelliğini yitirmemiştir. Filibeli'ye göre de insanlığı en çok yoran ve hâlâ yormaya devam eden meselelerdendir. Bu konudaki sorunu şu soruyla ortaya koymaktadır:

“Hayır ve şer bir vakıdır.” Yani bu âlemde hayır/iyilik mevcûd olduğu gibi şer/kötülük de vardır. Hayrın Cenâb-ı Hak'e atfedilmesi doğaldır. Ancak şerrin yaratıcısı ve kaynağı kimdir? Zât-ı Bârî, ki mutlak hayırdır. Şerri nasıl ve niçin yaratmıştır? Rahmân ve Rahîm olan Allah'a şerri yaratmak ve devam ettirmek uygun mudur?”⁸⁰

Filibeli'ye göre bir kısım düşünürler ve özetle Hristiyan skolastik felsefe okulu bu mesele hakkında tuhaf teviller yapmış, fakat meseleyi çözememişlerdir. İslâm dininde çoğunlukla “hayır da şer de Allah'tandır” inancı savunulmuştur. Filibeli, bu meselenin çözümüne maddî âlem ile organik âlemi ayırmakla başlar. Maddî âlemde ahenk ve intizam geçerli, tekâmül ve terakki gerçek olduğundan şerre yer yoktur. Fakat organik âleme ve özellikle insanlığa baktığımızda ise şer bütün dehşetiyle karşımızdadır. İnsanlık hem tabiat olaylarından hem de sosyolojik vakıalardan dolayı mahrumiyetlere ve facialara maruz kalmaktadır. Keşfedilen yeni ilaçlarla beraber yeni dertler de artmaktadır. Şer aslında hayrın gerçekleşmemesinden kaynaklanan bir mahrumiyet halidir. Şerrin tabiatını, insanın fitratında aramak gerekmektedir. Zira insan fitratında hayattan zevk alma olduğundan zevk de hakkıyla tatmin edilmesi mümkün olmadığından mahrumiyete ve şerre yol açacağından dolayı şerrin, dünya hayatındaki zevklerin bir karşılığı ve hayatın gereklerinden olduğunu söylemek gerekir. Mahrumiyeti ve şerri yok etmek hayatı yok etmek demektir. Hayatı yok etmek ise başka bir mahrumiyet ve kötülüktür. Bu açıdan Filibeli, Buda'nın görüşünü eleştirmektedir.⁸¹

Filibeli başka bir açıdan da meseleyi ele almaktadır. Ona göre âlem zıtların birleştiği yer olduğundan, hayra hayır diyebilmemiz şerrin varlığı sebebiyledir. Şayet şer denilebilecek bir durum olmasaydı hayrın da hiç bir manası olmazdı.⁸² Bu görüş, zahirde Allah'ın mutlak hayır olmasıyla çelişen bir açıklama gibi algılanabilir. Zira şer olan bir durum olmasa bile Allah'ın zâtı açısından, hayırla vasıflanması anlamını kaybetmez. Fakat burada Filibeli genel ve mutlak bir ifade kullanmamıştır. Meseleyi âlem ile sınırlayarak ifade etmiştir. Allah, âlemin bir unsuru değildir. Âlemin iyi veya kötü zıtlıkları barındırması, kevn veya fesad, hayat veya ölüm vb. zıtlıkları barındıran mümkün varlık olmasından kaynaklanan zâtî bir zorunluluktur. Zira Allah'ın zâtında teklik esastır. Âlemde ise her şey zıddı ile kâimdir.

Filibeli'ye göre “hayır ve şer haktır” denmemiş, “hayır ve şer haktır” denmiştir. Zira hayrın ve şerrin Allah'tan olması Allah'ın şerri sevmesi manasına gelmediği gibi insanı fiillerinde sorumlu olmaktan da kurtarmaz. Zira Allah'ın şerre rızası yoktur. İradesiyle kötülüğü tercih eden insanlar da fiillerinden sorumludur ve hesaba çekilerek karşılığını görecektir. Böylece şerrin kader ile ilişkisini ortaya koymuştur. Ayrıca Filibeli'ye göre şer, mahrumiyet hali olduğundan ve Allah için mahrumiyet söz konusu

⁷⁹ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 65, 66.

⁸⁰ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 55; Hidayet ve dalaletin Allah'a nispeti konusunda bir inceleme için bk. Vezir Harman, “Sebeup-Sonuç İlişkisi Açısından Hidâyet Ve Dalâletin Allah'a Nispeti Meselesi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2015), 249-286.

⁸¹ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 55-58.

⁸² Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 58.

olmadığından dolayı şerrin Allah'a atfı mümkün değildir.⁸³ Kur'ân-ı Kerîm'de Allah yolunda savaşmanın insanlar hoşlanmasa bile hayır olduğu, insanların sevdiği bazı şeylerin ise insanlar hakkında şer olduğuna dair ayet,⁸⁴ ayrıca infaktan kaçınıp cimrilik etmenin insanlar için hayır değil şer olduğuna dair ayet⁸⁵ ve hadis-i şerifte “وَالْحَيْرُ كُلُّهُ فِي يَدَيْكَ، وَالشَّرُّ لَيْسَ إِلَيْكَ” “Allah'ım! Hayır tamamen senin iki kudret elindedir. Şer sana nispet edilmez”⁸⁶ ifadesi Filibeli'nin görüşüne delil olarak zikredilebilir.

Sonuç

Filibeli Ahmed, geçmiş birikimi önemseyerek yaşadığı dönemdeki insanların ve özellikle Üss-i İslâm eseriyle gençlerin karşılaştığı itikadi problemlere anlayacakları dilde ve anlayışta cevaplar sunmaya çabalayan Yeni İlm-i Kelâm ekolünün kâlemi güçlü öncü şahsiyetlerinden biridir. Yaşadığı dönemin ilim adamı kimliğini layıkıyla temsil etmiş, hakikat ve hürriyet arayışında yeni fıkirlere ve farklı bakış açlarına açık bir zihin yapısına sahiptir.

Eklektik bir zihin yapısına sahip olan Filibeli, imanı sadece entelüktüel ve felsefî fikri bir çaba olmaktan çıkararak, Allah'ı sevmek ve O'nun iradesine teslim olmak şeklinde duygu ve davranış boyutuyla ele alarak, *Felsefî Kelâmdan* daha çok *Tasavvufî Kelâm* çizgisine yakın olduğunu göstermiştir. Tasavvufî Kelâm'ın temel ilkesi, kalbi Allah'a bağlamak ve Allah'ın iradesine ram olmaktır. Allah'ın iradesi yanında kendi iradesinden vaz geçemeyen Allah'a teslim olmuş olamaz. Belki de *Felsefî Kelâmdan* sonra Yeni İlm-i Kelâmın günümüze sunacağı açılım imanının salt fıkirselsel tartışmalardan daha çok hakikatte kalbi merkeze alarak sevginin ve muhabbetin diliyle imana sarılmanın önemini dogmatik entelektüel fikirlere saplananlara hatırlatmış olmasıdır. Bununla birlikte vahdet-i vücûdu panteizmin kucığına itilmekten kurtararak ateist inkârcı akımların karşısına antitez olarak sunması Tasavvufî Kelâmın gelişimi açısından değerlidir.

Filibeli, din ve bilim ilişkisine oldukça önem verdiğini göstererek eserin isminde de belirttiği gibi gençlerin bilimsel açıklamaya olan ihtiyaçlarını da tatmin etmeyi önemsemiş, İslâm'ın hakikatlerinin bilimle gelişmediğini ortaya koyan bazı usulî açıklamalar yapmıştır. Din, bilim ve felsefenin birbirinden ayrı işlevlere sahip olduğuna dikkat çeken Filibeli, insanlığın; din, felsefe ve bilimin üçüne de muhtaç olduğunu; dinin, ruhu ve kalbi; felsefenin ise akli, bilimin ise geçimi ve merak duygusunu beslediğini belirtmiştir. Ona göre bilim, olayların nasıl meydana geldiğini, felsefe niçin meydana geldiğini, din ise olayların ardındaki ahlaki değerleri, dünyevî sorumlulukları ve ahirete taalluk eden sevap ve ceza gibi sonuçları bildirip açıklar.

Filibeli, bid'at ve hurafeler yüzünden İslâm'ın hakikatlerinin yanlış anlaşıldığından ve ruhunun topluma nüfuz edemediğinden yakınarak, İslâm dinine ve topluma hizmet edebilmek için fikri ve fiili açıdan yenilenmenin ve tashihi acil bir vazife olduğunu savunmuş. Özellikle güncelliğini hiç kaybetmeyen kader, insan iradesi ve hürriyeti ve kötülük problemi konusunda toplumda yaygın olan yanlış inançlar yüzünden İslâm dininin anlaşılmadığına, insan sorumluluğunun göz ardı edilerek kötülüklerin faturasının Allah'a çıkarılmasının gençlerin kalbindeki manevî duygulara zarar verdiğine dikkat çekmiştir.

⁸³ Filibeli Ahmed, *Üss-i İslâm, Yeni Akâid*, 59.

⁸⁴ el-Bakara 2/216.

⁸⁵ Âl-i İmrân 3/180. Ayrıca bk. el-Cin 72/10.

⁸⁶ Müslim, “Kitâbu Salâti'l-Müsâfirîn ve Kasrihe”, 26 (No. 771). Tirmizî, “Ebvâbü'd-De'avât”, 32 (No. 3422). Nesâî, “Kitâbü'l-İftitâh”, 17 (No. 897).

Kaynakça

- Acılûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlî'l-ilbâs 'ammâ İşteberâ mine'l-abâdis 'alâ elsineti'n-nâs*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1351.
- Ahmady, Enamullah. *Cemâleddin Afgânî'nin Düşünce Dünyası*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Akın, Murat. "Harakânî'de Gönül Kelâmı". *1. Uluslararası Harakânî Sempozyumu*. Kars: Kars Üniversitesi Ebu'l-Hasan Harakânî Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2012.
- Akman, Mustafa. *Kelâmî Tartışmalar, Sorular, Şüpheler*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2017.
- Altıntaş, Ramazan. *Mevlanâ'da Gönül Kelâmı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- el-Âmidî, Seyfeddin. *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-dîn*. thk. Ahmed Muhammed Mehdî. Kahire: Dâru'l-kütüb ve'l-Vesâiki'l-kavmiyye, 1424/2004.
- Aslantürk, Fatma. *Şebbenzâde Filibeli Ahmet Hilmi'ye göre Dinî Tecrübe*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Babacan, Kevser. *Şebbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Din ve Felsefe Anlayışı Bağlamında Ateizm ve Materyalizm Eleştirisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Ceran, Ömer. *Şebbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Görüşleri ve Değerlendirilmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Çiftçi, Ferhan. *Filibeli Ahmed Hilmi Efendi'nin Din Anlayışı*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Ekici, M. Zeki. *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şebbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Esen, Muammer. *Afgânî: Kelâmî ve Felsefî Görüşleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2006.
- Evcimik, Sare. *Filibeli Ahmet Hilmi'nin Felsefî ve Ahlâkî Görüşleri*. Ankara: İKSAD, 2023.
- Filibeli Ahmed Hilmi. *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* haz. Necip Taylan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2015.
- Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-u Akl-ı Fende Maddiyun Meslek-i Dalaleti*, İstanbul, 1332.
- Filibeli Ahmed Hilmi. *İslâm Tarihi*. haz. Ziya Nur. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1982
- Filibeli Ahmed Hilmi. *Hangi Meslek-i Felsefeyi Takip Etmeliyiz?*. İstanbul: Hikmet Matbaası, 1329/1911.
- Filibeli Ahmed Hilmi. *Üss-i İslâm, Yeni Akaid: Hakâyık-ı İslâmiyye'ye Müstenid ve Zihniyeti Fenniye İhtiyacını İşba'a Hâdim*. İstanbul: Hikmet Matabaası, 1332/1914.
- Halil, Ali Nasuf. *Şebbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Düşünce Hayatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Harman, Vezir. "Sebeup-Sonuç İlişkisi Açısından Hidâyet Ve Dalâletin Allah'a Nispeti Meselesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2015), 249-286. <https://doi.org/10.18505/cuifd.93041>.
- İmam Mâtürîdî. *Kitabü't-Tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiyye: Dâru'l-câmi'âti'l-mısıriyye, tr.
- İsmail Hakkı Bursevî. *Rubû'l-beyân*. Beyrut: Daru'l-fıkr, tr.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. haz. Sabri Hizmetli. Ankara: Umran, 1981.
- Kanaş, Necmiye. *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Materyalizm Eleştirisi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Karabayır, Abdurrahim Emre. *Yeni İlmî Kelâm Dönemi Temsilcilerinden Filibeli Ahmed Hilmi'nin Materyalizm Hakkındaki Görüşleri*. Düzce: Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Karadeniz, Osman. "Seyyid Bey'in Kaza – Kader'e Bakışı". *Türk Hukuk ve Siyaset Adamı Seyyit Bey Sempozyumu*. İzmir: 1999.
- Karaman, Hayrettin. "Cemaleddin Efgani". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1994.
- Karaman, Hayrettin. *İslâmi Hareket Öncüleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Mutlu, Şükrü. *Şebbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Kelâmî Görüşleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Müslim b. Haccâc en-Nisâbü'rî. *el-Müsnedü's-sabîhi'l-mühtasar bi Nakli'l-'adl 'ani'l-'ani'l-'adl ilâ Rasûlillâh*. thk. Muhammed Fuâd AbdülBâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, trs.
- Ödemiş, Mehmet. *Şebbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Kelâmî Çalışmaları*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Özerverli, M. Sait. *Kelâmda Yenilik Arayışları (XIX. Yüzyıl sonu – XX. Yüzyıl başı)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 1998.
- Özmen, Ekrem. *Şebbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'de Tanrı Problemi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Özoral, Gülbahar Kızıl. *Yeni İlmî Kelâm Dönemi Âlimlerinin Adli İlahî ve Kötülük Yorumlamaları -Abdullatif Harputî, Filibeli Ahmet Hilmi, İzmirli İsmail Hakkı, Said Nursi Örneği-*. Iğdır: Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Öztürk, Özkan. *Çağdaş Türk Düşüncesinde İbn Arabî Felsefesinin Ele Alınışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Öztürk, Özkan. "Filibeli Ahmed Hilmi". *İslâm Düşünce Atlası*. ed. İbrahim Halil Üçer. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Öztürk, Resûl. *Yeni İlm-i Kelâm Hareketi ve Mehmet Vehbi Efendi*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2018.
- Râzî, Fahreddin. *et-Tefsîru'l-kebîr*. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Sülemî, Muhammed b. Hüseyin. *Tabakâtü's-Sûfiyye*. thk. Mustafa Abdülkadir. Beyrut: Darul-Kütübil-İlmiyye, 1998.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*. thk. Şuayb el-Arnâvût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.
- Tanrıverdi, Hasan. "Vahdet-i Vücûd ve Panteizm Karşılaştırması". *Dini Araştırmalar*. 15/40 (Haziran 2012), 65-89.
- Taşpınar, Halil. "Mâtüridiyye ile Eş'ariyye Mezhepleri Arasında İhtilaf mı? Suni Dalgalanma mı?". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10/1 (Haziran 2006), s. 213-250.
- Turan, Ramazan. "Filibeli Ahmet Hilmi'ye göre Yöntem Sorunu". *Balkanlar ve İslâm*. ed. Abdullah Taha İmamoğlu vd. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Ulaş, Tahir. *Şebbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'ye göre İslâm Düşüncesinin Problemleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Ünverdi, Mustafa - Ünverdi, Veysi. "Şebbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Allah ve İnsan Tasavvuru". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (Mart 2022), 635-664. <https://doi.org/10.33415/daad.1049541>.
- Yüksek, Nurşen Odabaş. *Filibeli Ahmet Hilmi'nin Dinî ve Felsefî Düşüncesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.